

De betekenis van kunst bij verlies

Een empirisch onderzoek naar de toepassing van de *Art-Based Learning*
methode bij crisiservaringen van jongvolwassenen

MA Religiewetenschappen
Specialisatie Geestelijke Verzorging

Benthe Göbel

S1066536

Onder begeleiding van dr. Michael Scherer-Rath

Woorden excl. bijlagen: 19976

Datum: 20-05-2024

*Scriptie ter verkrijgen van de graad "Master of arts" in de theologie en religiewetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen*

Verklaring van eigen werk

Hierbij verklaar en verzeker ik, Benthe Göbel, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Breda, 20 mei 2024.

Samenvatting

Dit onderzoek richt zich op de mogelijkheid van nieuwe interpretaties door toepassing van de *Art-Based Learning* methode bij jongvolwassenen na het verlies van een dierbare. Voor het empirisch onderzoek is in literatuur onderzoek gedaan naar verlieservaringen, rouwprocessen en kunstinterventies onder jongvolwassenen. Vervolgens werd een kwalitatieve analyse uitgevoerd bij drie jongvolwassenen met een verlieservaring, waarbij de *Art-Based Learning* methode en *Rich Pictures* werden gebruikt. De resultaten tonen aan dat alle drie de participanten nieuwe interpretaties ontwikkelden met betrekking tot hun verlieservaring. Belangrijke factoren waren afwezigheid van tijdsdruk, ruimte voor eigen interpretatie en het bespreken van hun ervaringen. De *Art-Based Learning* methode kan voor geestelijk verzorgers een effectief hulpmiddel zijn om jongvolwassenen met een verlieservaring te ondersteunen bij betekenisgeving.

Inhoud

1. Inleiding.....	6
Probleemstelling	10
Doelstelling.....	10
Vraagstelling.....	10
2. Verlieservaringen en het rouwproces bij jongvolwassenen	12
2.1 Rouwmodellen	12
2.2 Verlieservaringen en verlies aan interpretatiemogelijkheden.....	14
2.2.1 Verlies als ervaring van contingentie	15
2.2.2 Narratieve integratie.....	15
2.3 Verlieservaringen bij jongvolwassenen	18
3. Kunstinterventies en <i>Art-Based Learning</i> methode bij verlieservaringen	22
3.1 Gebruik van kunst bij begeleiding na verlieservaringen	22
3.2 Kunstinterventies bij een interpretatiecrisis.....	23
3.3 <i>Art-Based Learning</i> Methode	26
4. Onderzoeksopzet	29
4.1 Onderzoeksdesign.....	30
4.2 Onderzoekspopulatie en dataverzameling	31
4.3 Data analyse.....	34
4.4 Validiteit.	35
5. Resultaten.....	37
5.1 Geraakt worden.....	39
5.2 Zelfeffectiviteit	42
5.3 Onbeschikbaarheid	47
5.4 Adaptieve transformatie.....	50

Opvallende thema's	54
5.6 Tijd.....	54
5.7 Vrije interpretatie	54
6. Conclusie en discussie.....	56
6.1 Interpretatie resultaten	56
6.2 Implicaties voor geestelijke verzorging.....	57
6.3 Methodische reflectie.....	58
6.4 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	59
Literatuur	60
Bijlage 1: Uitvoerige beschrijving stappen Art-Based Learning methode.....	67
Bijlage 2: Handleiding ABL en interviewguide	71
Bijlage 3: Transcriptie semigestructureerde interviews	76
Participant 1	76
Participant 2	87
Participant 3.....	97
Bijlage 4: Tabel kleurcodes	105
Bijlage 5 Gekozen kunstwerken en Rich Pictures.....	109

1. Inleiding

De ervaring van het verliezen van een dierbare is een onvermijdelijk onderdeel van het leven. Ondanks dat onze levensverwachting steeds verder oploopt, kunnen we de dood niet buiten de deur houden en is ieder leven eindig. De dood is een thema waar we over het algemeen liever niet aan denken. Dient zij zich dan toch aan, dan staan we vaak met lege handen en weten we niet hoe we ermee om moeten gaan. Keirse (2021, p. 7) schrijft dat we de dood in de westerse samenleving achter gesloten deuren hebben geplaatst. Vroeger kwam men in gemeenschap bij elkaar na een verlies, de dood werd erkend en het verlies werd gemeenschappelijk gedragen. Tegenwoordig wordt er vaak in besloten kringen over de dood gesproken en is het individu meer op zichzelf aangewezen om het verlies te dragen. De Mönnink (2017, p. 50) stelt dat wat eerder in het leven vertrouwd en vanzelfsprekend was, na een verlieservaring aan het wankelen wordt gebracht. De confrontatie met het verlies van een dierbare is een breukervaring in het levensverhaal. Scherer-Rath (2013) spreekt over ervaringen van contingentie (p. 185). Contingentie wordt beschreven als een gebeurtenis of omstandigheid die mogelijk is, maar niet noodzakelijk. Het is een ontwrichtende gebeurtenis die als 'niet nodig' wordt ervaren. Er vindt een breukervaring plaats in het levensverhaal en dit brengt een reflectieproces op gang (Wuchterl, 2019). Verlies van een dierbare is een voorbeeld van een ervaring van contingentie; de gebeurtenis van het overlijden van de dierbare had ook niet kunnen gebeuren, alles had ook anders kunnen zijn. Ervaringen waar we geen controle over hebben, zijn inherent aan leven. Deze worden vaak als overweldigend of ingrijpend ervaren. (van den Berg & Scherer-Rath, 2023, p. 109). Wanneer een ervaring van contingentie op existentieel niveau plaatsvindt, leidt het ertoe dat mensen over het leven en de eindigheid daarvan gaan nadenken. Het verschilt per mens hoe die vervolgens met ervaringen van contingentie om gaat. Bij confrontatie met verlies probeert men de ervaring met behulp van vermogen tot verbeelding, mogelijkheden- en werkelijkheidszin te interpreteren. Hoe de ervaring geïnterpreteerd wordt, bepaald de handelingsrichting die volgt. Op het moment dat iemand niet over de mogelijkheden beschikt om de ervaring te interpreteren om daarna tot handelingsalternatieven te komen, ontstaat er een interpretatiecrisis. De rouwende die een dierbare heeft verloren heeft geen mogelijkheden het verlies te interpreteren en van betekenis te voorzien, waardoor de ervaring niet in het leven te plaatsen is. Het is dan nodig om te zoeken naar creatieve handelingsmogelijkheden om constructief met de verlieservaring om te gaan (Scherer-Rath, 2013).

Ervaringen van contingentie worden binnen de religiewetenschappen veel onderzocht. Deze ervaringen overstijgen het zelf. De gebeurtenis die eraan vooraf gaat, overschrijft de grenzen die binnen de machten van het individu liggen. Ervaringen van contingentie zijn in deze zin ook ervaringen van zelftranscendentie. Joas (2008, p. 7) spreekt over de term zelftranscendentie als een religieuze ervaring. Zelftranscendentie omschrijft hij als een ervaring waarbij een persoon door iets wordt bevangen buiten zichzelf, waardoor het zelf worden overschreden. Zelftranscendentie wordt gedefinieerd als een beweging weg van het zelf. In een onderzoek van Van Dalen (2019) naar de ontstane interpretatiecrisis bij het verkrijgen van de diagnose ongeneeslijke kanker, wordt eveneens ingegaan op de ervaring van zelftranscendentie. Van Dalen omschrijft dat in de zelftranscendentie een persoon gegrepen wordt door ‘het andere’ (buiten het eigen) en daardoor niet langer op zichzelf gefixeerd is (2019, pp. 16-17). Men zoekt altijd naar betekenis bij ervaringen van contingentie.

Geestelijk verzorgers bieden begeleiding en ondersteuning bij de zoektocht naar betekenis en zin, specifiek bij ervaringen waarbij vanzelfsprekendheden wegvallen en het individu op zichzelf is teruggeworpen. In de beroepsstandaard van geestelijke verzorgers staat dat geestelijke verzorgers in beeld komen als de vanzelfsprekende orde van het alledaagse leven wordt doorbroken. Dit gaat over situaties van leven en dood, bij afscheid en verlies, ervaringen van grote verbondenheid of verlatenheid en bij ethische vragen (Beroepsstandaard, 2016, p.7). In het geval van verlies van een dierbare biedt de geestelijk verzorger ondersteuning bij het verkennen van interpretaties ten aanzien van het verlies. Zo kan de verlieservaring betekenis krijgen en kan deze uiteindelijk in het levensverhaal worden geplaatst. Geestelijk verzorgers bieden deze ondersteuning voornamelijk in instellingen of bij mensen thuis. Zo zijn geestelijk verzorgers werkzaam binnen ziekenhuizen, verpleeghuizen, psychiatrische instellingen, gevangenissen, binnen defensie en bij de politie. In de beroepsstandaard (2016, p. 41) van de Vereniging voor Geestelijke Verzorging (VGVZ) wordt de Jeugdzorg als kleinste werkveld van geestelijk verzorgers aangeduid. Het is opvallend dat de jeugdzorg de sector is waar geestelijk verzorgers het minst werkzaam zijn, gezien de nood aan existentiële ondersteuning bij deze doelgroep. Volgens het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM, 2022) zijn jongeren tussen de 18 en 25 jaar de grootste risicogroep voor mentale gezondheidsproblematiek. Eén op de vijf jongvolwassenen tussen de 18 en 34 jaar ervaart ernstige mentale klachten ten gevolge van druk, angsten, mentale uitdagingen en depressie (Spekschoor, 2023, p. 53). Onderzoek van het Trimbos-

instituut laat zien dat er sinds 2017 een stijging in mentale problemen onder jongvolwassenen binnen het middelbaar onderwijs, hogescholen en universiteiten is. Zo blijkt dat het aantal suïcides in 2021 met 15% is gestegen onder jongeren tot 30 jaar, de helft van de studenten gevoels van angst en depressie ervaren en 80% zich eenzaam voelt (Trimbos, 2022).

Deze uitkomsten zijn zorgwekkend, aangezien de adolescentie een leeftijdsfase is waarin specifieke psychologische ontwikkelingen plaatsvinden die bepalend zijn voor het verdere leven (Westerhof & Bohlmeijer, 2011). Volgens psychiater en ontwikkelingspsycholoog Erikson (1968) is de adolescentie de belangrijkste periode van een mensenleven, omdat dit de tijd is waarin de identiteit wordt gevormd. Op deze leeftijd komen levensvragen naar voren over thema's als werk, liefde, politiek, roeping en relaties. Dit maakt de adolescentie een periode van verandering, creativiteit en onvoorspelbaarheid. Tegenwoordig leven we in een context van een steeds veranderende, complexere en geïndustrialiseerde samenleving gericht op het individu. Waar er eerder vaststaande gemeenschappelijke kaders waren die houvast boden, is het nu aan adolescenten zelf om houvast te vinden in de vele gefragmenteerde opties die de moderne samenleving te bieden heeft (Giddens, 1991). Dit maakt het uitdagend voor jongvolwassenen om alleen met grote vragen over de eigen identiteit en het leven om te moeten omgaan. Humanistisch geestelijk verzorger en onderzoeker Spekschoor (2023, pp. 52-58) pleit daarom voor meer aandacht voor geestelijke verzorging bij existentiële problematiek van jongeren. Ze stelt dat de lange wachtlijsten bij de geestelijke gezondheidszorg (GGZ) onnodig zijn, omdat veel vragen kunnen worden ondervangen door geestelijke verzorging aan te bieden binnen het onderwijs. Veel jongeren die bij de GGZ komen, lopen al onnodig lang rond met levensvragen terwijl die levensvragen volgens haar bij de leeftijd horen en niet gepathologiseerd hoeven te worden. Jongeren dienen volgens Spekschoor (2023, p. 56) al in een eerder stadium handvatten te krijgen om te leren reflecteren op levensvragen om existentieel lijden in een later stadium te voorkomen of verminderen.

Een verlieservaring in de leeftijdsfase van 18 tot 30 kan voor een verstoring in de ontwikkeling en omgang met de al aanwezige leeftijdsspecifieke uitdagingen zorgen. Volgens psycholoog en rouwdeskundige Keirse (2017, 2021) is de adolescentie dan ook de moeilijkste periode om geconfronteerd te worden met een verlieservaring. Voor adolescenten kan een verlieservaring een bijzonder grote impact hebben, omdat ze bij een verlieservaring vaak in een 'lege ruimte' belanden: het verleden komt niet meer terug, maar van een stabiel toekomstbeeld om naar uit te kijken is vaak ook geen sprake (Fiddelaers-Jaspers, 2019, p. 34). Gebrek aan ondersteuning na een verlieservaring kan grote impact hebben op de verdere

ontwikkeling en levensloop. Adolescenten kunnen zich onbegrepen en eenzaam voelen en vervreemd raken van de alledaagse wereld en hun leeftijdsgenoten. Het gevolg kan zijn dat zij zich terugtrekken, of zich anders profileren dan hoe zij zich werkelijk voelen om zich te kunnen meten aan leeftijdsgenoten (Keirse, 2017, p. 162). Jongvolwassenen zijn dan ook geneigd hun eigen rouw te verbergen, om anderen niet te belasten (Worden, 1992, pp. 65-67). In problematische gevallen kan dit leiden tot uitgestelde of gecompliceerde rouw.

Meer aandacht voor begeleiding op existentieel niveau bij jongvolwassenen met een verlieservaring is van groot belang. Naast dat ieder die rouwt baad kan hebben bij ondersteuning bij existentiële vragen, blijken verlieservaringen specifiek bij jongvolwassenen relatief vaak voor te komen. Zo hebben jongvolwassenen tussen de 18 en 25 jaar volgens het centraal bureau voor statistiek (CBS) relatief de grootste kans om een of beide ouders te verliezen ten opzichte van een jongere leeftijdsklassen (CBS, 2022). Ouders van jongvolwassenen zijn over het algemeen een slag ouder dan in de kinderleeftijd, waardoor er meer risico's op ziekten ontstaan. Sinds de coronatijd wordt een stijging waargenomen van jongeren waarbij een ouder is overleden (CBS, 2022). Begeleiding vanuit een geestelijke verzorger is bij deze groep van meerwaarde, omdat juist geestelijk verzorgers zijn opgeleid om begeleiding te bieden bij zingevingskwesties en ervaringen van verlies op existentieel niveau. Waar traditionele benaderingen bij rouw en verlies zich voornamelijk richten op gesprekstherapie en psychologische interventies, maakt de geestelijk verzorger ruimte voor de mens waarbij geput wordt uit diverse bronnen zoals religie, kunst en filosofie (Plum & van de Laar, 2012). Deze bronnen zouden mooi aan kunnen sluiten bij jongvolwassenen die zoekende zijn naar wat bij hen resoneert. Uit eigen ervaring weet ik dat een ongrijpbaar thema als de dood en een verlieservaringen niet altijd gemakkelijk in woorden is uit te drukken. Zeker in het geval van jongvolwassenen, die nog zoekende zijn in hun eigen taal, kunnen woorden soms niet toereikend zijn om nieuwe interpretaties van de verlieservaring te ontdekken (Neimeyer & Thompson, 2014, p. 4).

De afgelopen jaren is er een groeiende erkenning van de kracht van kunstinterventies als een effectieve aanvulling op traditionele benaderingen van rouwbegeleiding (Neimeyer & Thompson, 2014; Beaumont, 2013, pp. 1-7). Kunst biedt jongvolwassenen een unieke en expressieve vorm van communicatie, waarbij de jongvolwassene hun emoties, gedachten en ervaringen op een non-verbale en symbolische manier kunnen onderzoeken. Waar de meeste kunstinterventies gebruik maken van actieve vormen van kunst maken, is er nog weinig onderzoek gedaan naar passieve kunstinterventies, zoals het beschouwen van een kunstwerk

en deze ervaring verbinden aan de existentiële vragen verbonden aan de verlieservaring. Gezien dit een toegankelijke werkvorm kan zijn, ondersteunend aan de begeleiding van geestelijke verzorgers, is het interessant om deze kennisleemte te onderzoeken. In deze scriptie wordt ingegaan op wat het kijken naar kunst bij de jongvolwassene met een verlieservaring teweegbrengt.

Probleemstelling

De groeiende mentale, psychische en existentiële problemen bij jongvolwassenen vormen een actueel probleem (Rijksoverheid, 2022; Trimbos, 2023). Aangezien de adolescentie een cruciale fase is waarin de identiteit wordt gevormd, is het van groot belang dat deze leeftijdsgroep passende ondersteuning krijgt na het ervaren van verlies (Giddens, 1991; Erikson, 1968). Hoewel geestelijke verzorgers in beperkte mate actief zijn in de jeugdzorg en als studentenpastoraat, ontbreken er specifieke geestelijke verzorgers voor jongvolwassenen in de eerstelijnszorg en in het onderwijs. Dit vormt een kennislacune, aangezien geestelijke verzorgers bij uitstek zijn opgeleid om begeleiding te bieden bij zingevingsvraagstukken en ervaringen van verlies (Spekschoor, 2023; Scherer-Rath, 2013). Dat maakt het onderzoek naar bronnen die ondersteuning kunnen bieden aan jongvolwassenen met een crisiservaring maatschappelijk relevant. Daarnaast is er nog weinig onderzoek gedaan naar ondersteuning met behulp van kunst vanuit een geesteswetenschappelijk perspectief bij ervaringen van verlies onder jongvolwassenen, wat maakt dat dit onderzoek ook een wetenschappelijke relevantie kent.

Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is inzicht te geven in de totstandkoming van interpretatiemogelijkheden van jongvolwassenen met een verlieservaring, door het kijken naar kunst. Dit geeft geestelijke verzorgers in de toekomst handvatten om begeleiding te bieden bij jongvolwassenen met een verlieservaring. In het onderzoek wordt een kwalitatief empirische benadering gehanteerd waarbij interviews met jongvolwassenen worden geanalyseerd, naar aanleiding van een vooropgestelde kunstinterventie die zij ondergaan. De analyse van de interviews geeft een beeld over de mogelijke interpretaties die de jongvolwassenen door de kunstinterventie opdoen over hun verlieservaring.

Vraagstelling

Dit onderzoek betreft een empirisch onderzoek naar methoden voor ondersteuning bij crisiservaringen van jongvolwassenen, met een focus op verlieservaring.

De centrale vraag in dit onderzoek luidt: In welke mate kan het kijken naar kunst volgens de *Art-Based Learning* methode een bron zijn voor interpretatiemogelijkheden bij jongvolwassenen met een verlieservaring?

Daartoe zullen allereerst de volgende vragen met behulp van bestaande literatuur worden beantwoordt:

- Hoe kan de term verlieservaringen binnen de geestelijke verzorging worden begrepen?
- Hoe kan de *Art-Based Learning* methode een geschikte methode zijn voor ondersteuning aan jongvolwassenen met een verlieservaring?

Deze vragen worden in deze scriptie beantwoord met behulp van theoretisch en empirisch onderzoek. Hiervoor zijn inzichten uit de literatuur reflectief en analytisch samengesteld, wat het tot zowel een data-gebaseerd als human-resource gebaseerd onderzoek maakt (Verschuren, 2009).

Opbouw

Na deze inleiding volgt het theoretisch kader waarin een theoretisch concept wordt ontwikkeld met behulp van literatuur. Allereerst wordt ingegaan op wat wordt verstaan onder ‘verlieservaringen’ als centraal begrip. Hierbij worden bekende rouwmodellen en –theorieën aangehaald waarna een geesteswetenschappelijke benadering van verlies wordt beschreven. Vervolgens wordt de *Art-Based Learning* methode naast bestaande kunstinterventies bij verlies beschreven. Na dit theoretische deel volgt een beschrijving van de gebruikte methode voor het empirisch onderzoek. Dan volgt een analyse van de resultaten van het empirische onderzoek. Het slothoofdstuk vormt de conclusie en de discussie, waarin de resultaten worden geïnterpreteerd, het belang hiervan voor geestelijke verzorging wordt beschreven en het onderzoek wordt geëvalueerd.

2. Verlieservaringen en het rouwproces bij jongvolwassenen

In dit hoofdstuk wordt de eerste deelvraag beantwoord: hoe kan de term verlieservaringen binnen de geestelijke verzorging worden begrepen? Om deze vraag te beantwoorden wordt geselecteerde literatuur over het centrale begrip ‘verlieservaring’ reflectief en analytisch uiteengezet (Verschuren, 2009, p. 132). Als eerst zal een overzicht van de bestaande en veelgebruikte rouwmodellen worden gegeven (Worden, 2009; De Mönnink, 2017, Stroebe en Schut, 1999; Neimeyer, 2001). Daarna wordt een beschrijving gegeven van verlieservaringen vanuit een geesteswetenschappelijke benadering (Hartog et al., 2020). Ten slotte wordt een beschrijving gegeven van literatuur over verlieservaringen specifiek tijdens de leeftijdsfase van jongvolwassenen (Westerhof & Bohlmeijer, 2010, Tal, Koren en Yahav, 2023; Fiddelaers-Jaspers (2019).

2.1 Rouwmodellen

Verlies is inherent aan het leven. Ons vermogen om emotionele verbindingen aan te gaan met een ander is onvermijdelijk verweven met de confrontatie van het verliezen van de ander (Worden, 2009). De veelzijdige emotionele, psychologische en fysieke reacties die ontstaan rondom de dood van een geliefde worden universeel ‘rouw’ genoemd (Parkes, 1998). Rouw is een diepgaande persoonlijke en subjectieve ervaring die zich bij ieder individu anders manifesteert en verschillende uitingen en rituelen omvat (Neimeyer, 2016, p 65). Hoewel rouw een menselijke ervaring is, blijft het een raadselachtig en complex fenomeen dat samenhangt met de levensloop en de identiteit van de persoon die het ervaart.

Veel psychologen, sociologen en filosofen zijn al eeuwenlang geboeid om de veelzijdige aard van rouw te verkennen (Kübler-Ross, 1969; Freud, 1917; Parkes, 2013). Om een beeld van rouw en verlies te krijgen wordt hieronder een overzicht van bestaande kennis en kaders gegeven.

Algemeen zijn er veel verschillende modellen die ingaan op de psychische en sociale kant van rouw. Daarmee vormen zij de basis voor huidige rouwbegeleidingsmodellen. Het model van psychiater Kübler-Ross (1969) is een van de meest erkende en gebruikte modellen in de rouwbegeleiding. Het model bestaat uit vijf fasen: ontkenning, woede, onderhandelen of marchanderen, depressiviteit en aanvaarding. Deze theorie is vaak bekritiseerd, omdat het in de praktijk de suggestie opwekt dat rouw een proces is dat lineaire stappen en fasen kent. Wat een misvormende norm voor het rouwproces heeft bewerkstelligd (Corr, 2020, p. 297). Zowel

in academische als klinische settingen heeft haar theorie en de daaropvolgende kritiek wel belangrijke invloed gehad op het begrip en de begeleiding bij rouw (Corr, 2020, p. 320). Een ander bekend model dat in deze lijn ligt is het vier taken model van de Amerikaanse psycholoog Worden (2009). Worden identificeerde vier rouwtaken die iemand in rouw kan aangaan. De taken zijn het erkennen van het verlies, het ervaren van de pijn en het verdriet, het aanpassen aan het leven zonder de overledene en het vinden van een nieuwe verbinding met de overledene in het leven van de rouwende. Met dit model ziet Worden een actieve rol voor de rouwende na de verlieservaring. Zo ziet hij het rouwproces als iets wat de rouwende moet aangaan, in plaats van ondergaan (Bohnet, 1992). Beide modellen bieden een raamwerk voor het begrijpen van de verschillende aspecten binnen het rouwproces. Ondanks dat beide modellen pretenderen dat de fasen of taken niet lineair doorlopen moeten worden, zijn deze modellen binnen de rouwbegeleiding normatief opgevat. Waarbij de suggestie ontstond dat rouw een vast patroon volgt, dat op een gegeven moment is afgerond. Met deze blik op rouw, ontstond er de illusie van een eenzijdige ‘goede’ manier van rouwen. Gedacht werd dat iemand in de rouw niet te snel gelukkig of opgewekt kan zijn, maar ook niet te lang moet blijven treuren. Deze normen die verhullen dat rouw en uniek persoonsgebonden is worden ook wel ‘rouwsluiers’ genoemd en kunnen nadelige consequenties hebben voor rouwendenden (Van den Bout, Boelen & de Keijser, 1998).

Psycholoog, en rouw- en traumatherapeut De Mönnink (2017) stelt dat rouw geen lineair proces kent waarbij de rouw is ‘afgerond’. Het verlies van een dierbare wordt niet opgelost, maar in het leven en de identiteit verweven. Hij beschrijft een transitieproces dat verloopt via bewustwording, afscheid en opbouw. Deze transitie wordt in zijn model gestuurd door rouwbehoeften die zowel lichamelijk, psychisch als sociaal zijn en waarbij steun van de omgeving nodig is. De bestaande identiteit transformeert naar een nieuwe identiteit, waarbij er van een verhaal met verlies naar een verhaal van heling wordt toegegroeid. Rouw kent geen *quick fix*, het is een geleidelijk proces waarbij wordt losgelaten en een nieuw leven met herinneringen worden opgebouwd. Volgens de Mönnink gaat het er om dat iemand na een verlies de overleden dierbare anders moet leren vasthouden (De Mönnink, 2017, pp. 59-64). Een bekend model dat hier op aansluit is het *Continuing Bonds*-model, ontwikkeld door Klass, Silverman en Nickman (1996). Hierin ligt de nadruk op het behoud van een verbinding met de overledene na het verlies. In plaats van het streven naar volledige losmaking, moedigt dit model aan om een aangepaste en veranderde relatie met de overledene te ontwikkelen. Dit

kan plaatsvinden door middel van herinneringen, rituelen, gesprekken en symbolische handelingen die helpen om de band met de overledene levend te houden.

Aan het begin van de 21e eeuw ontwikkelden Stroebe en Schut (1999, 2010) het duale procesmodel. Hierin wordt benadrukt dat rouwenden heen en weer kunnen bewegen tussen verliesgerichte en herstelgerichte activiteiten. Verliesgerichte activiteiten zijn gericht op het confronteren en ervaren van het verlies, terwijl herstelgerichte activiteiten gericht zijn op het aanpassen aan de nieuwe realiteit. Dit model erkent dat rouwenden de ruimte moeten hebben om te rouwen, maar ook moeten kunnen investeren in andere aspecten van het leven. Dit model geeft meer erkenning voor de uniciteit en subjectiviteit van het rouwproces. Het is volgens Stroebe en Schut (2010) aan de rouwende zelf om een weg te vinden in de wereld zonder de dierbare als in het eigen leven dat verder gaat (Stroebe & Schut, 2010; Neimeyer, 2001)

Onderzoeker en expert op het gebied van rouw, Neimeyer (2001, p. 73), schrijft dat rouwen een proces van betekenisgeving is. Dit idee heeft geleid tot nieuwe therapeutische benaderingen. Hij stelt dat rouwen een actief proces is waarbij de rouwende betekenis probeert te vinden in de dood van een geliefde en de veranderingen die deze dood met zich meebrengt. De rouwende moet betekenis gaan creëren voor het leven zonder de overleden dierbare. De manier waarop we naar rouw kijken is erg veranderd in de afgelopen vijftig jaar. Rouw wordt over het algemeen niet meer opgevat als iets wat opgelost moet worden of iets waar we doorheen moeten. Binnen de literatuur over rouw komt er steeds meer aandacht voor rouw als individueel proces van betekenisgeving.

2.2 Verlieservaringen en verlies aan interpretatiemogelijkheden

Opvallend is dat veel literatuur over rouw en verlies vanuit een psychologisch perspectief is geschreven. In de hiervoor genoemde modellen wordt een verlieservaring en de rouw die daarop volgt dan ook voornamelijk bestudeerd met als doel een functionalistisch model te ontwikkelen binnen de psychologie. Met als doel om een rouwende te behandelen. Doordat deze modellen gericht zijn op behandeling van verlies, wordt ondersteund dat er meer kennis is in de literatuur over een oplossingsgerichte aanpak na verlies en nog beperkte kennis is over de geleefde ervaring van verlies. Oftewel, er is meer focus in de literatuur op een functionele benadering dan een substantiële. Dit onderzoek richt zich daarom op de inhoud van de geleefde ervaringen en de betekenis die jongvolwassenen aan het verlies verlenen, vanuit een geesteswetenschappelijk perspectief.

2.2.1 Verlies als ervaring van contingentie

Het verliezen van een dierbare is een ervaring van contingentie. Scherer-Rath (2013, p. 185) beschrijft, zoals eerder genoemd, contingentie als een ervaring die mogelijk is, maar niet noodzakelijk. Wanneer een gebeurtenis als onverwachts overkomt, kan contingentie worden ervaren. Het onverwachtse ‘anders zijn’ kan voor mensen moeilijk te begrijpen zijn. Dit heeft als gevolg dat de gebeurtenissen en ervaringen niet goed te plaatsen zijn in hun levensverhaal.

Een mens krijgt te maken met contingente ervaringen tijdens zijn of haar leven. Dit kunnen zowel positieve ervaringen zijn als negatieve ervaringen. Het verliezen van een dierbare is een ervaring van contingentie, er is geen logische verklaring voor. Bij contingentie ervaren mensen een grote breuk met hun leven zoals het was en is men vaak op zoek naar een verklaring en samenhang om te begrijpen waarom dit hen overkomt. Bij het verlies van een dierbare ontbreekt de mogelijkheid om de gebeurtenis waarmee men geconfronteerd wordt te interpreteren en te plaatsen binnen de context van het eigen levensverhaal (Hartog et al., 2020, pp. 740-744).

Om een ervaring van contingentie zoals rouw uiteindelijk te integreren in het levensverhaal, is een proces van betekenisgeving, oftewel *meaning making*, nodig. Door betekenis te geven aan een ontwrichtende situatie, poogt men de betekenis te herstellen wat het aanpassingsvermogen bij toekomstige stressvolle situaties kan vergroten (Park, 2010). Hartog et al. (2020) ontwikkelden een geesteswetenschappelijke benadering voor betekenisgeving met betrekking tot kwaliteit van leven. In deze benadering leggen zij de nadruk op de betekenis crisis, of interpretatie crisis, ten gevolge van een ervaring van contingentie.

2.2.2 Narratieve integratie

Door processen als globalisering, individualisering en secularisering zijn vaste traditionele structuren niet meer vanzelfsprekend. Betreffende (levens)overtuigingen en keuzes zijn we meer en meer op onszelf aangewezen en uitkomst van persoonlijke zoektocht (Bauman, 2013). Westerhof en Bohlmeijer (2010, pp. 164-165) koppelen hun begrip ‘allegaagse zingeving’ aan deze tendens. Zij spreken over persoonlijke zingeving dat de ervaringen van mensen in een breder verband plaatst. Hiermee wordt het alledaagse niveau van het leven overstegen. Mensen proberen volgens hen een bepaalde ordening in hun leven aan te brengen in gebeurtenissen door betekenis te verlenen. Daarnaast stellen zij dat zingeving verwijst naar doelen en plannen die richtinggevend zijn aan het eigen leven. Ze benoemen vijf domeinen waarop persoonlijke zingeving plaatsvindt, en die elk weer hun eigen specifieke zingevingsbronnen hebben: persoon, fysieke integriteit, materiële behoeftes, activiteiten en

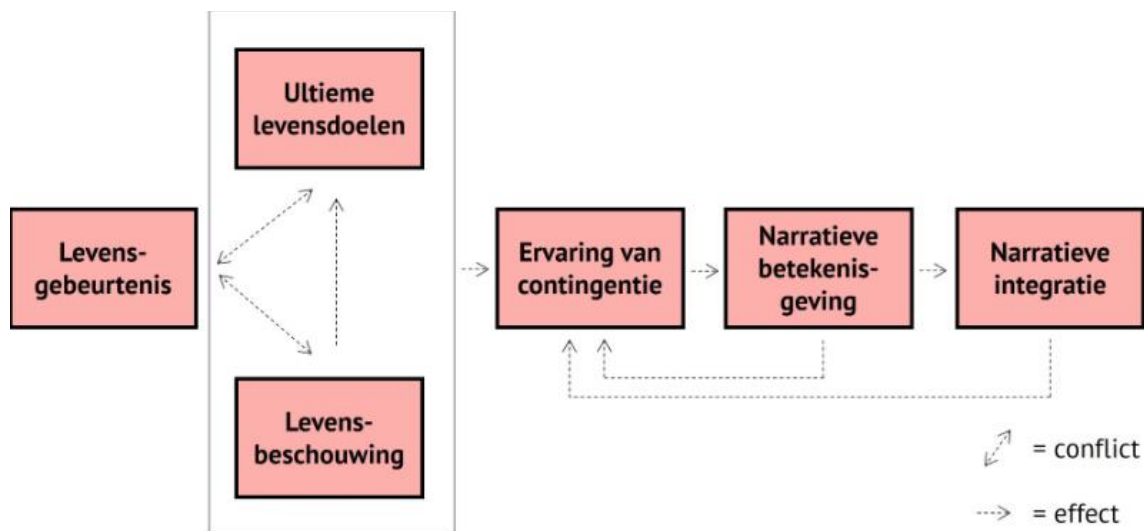
sociale relaties. Deze vormen zijn voor iedereen anders, zoals er ook niet te spreken is over één unanieme vorm van passende ondersteuning na een verlieservaring.

Bij negatieve levensgebeurtenissen, zoals het verliezen van een dierbare, moeten we in de huidige tijd eigen interpretaties en reacties vormen om hiermee om te gaan (Fuchs, 2018, pp. 43-63; Hartog et al., 2020). Door over losse gebeurtenissen te vertellen, kan men deze ervaring als het ware ‘narratief bewerken’ en komen tot samenhang met eerdere gebeurtenissen. Als er betekenis wordt verleend aan de levenservaring, kan het uiteindelijk geïnterpreteerd worden en een plaats krijgen in het grotere levensverhaal. Dit proces wordt ook wel narratieve integratie genoemd; het vermogen van mensen om contingentie te erkennen en ervaringen van contingentie te integreren tot een betekenisvol geheel (Ricoeur, 1986). Dit wil zeggen dat men via het spreken komt tot een samenhangend groter verhaal. Gebeurtenissen en ervaringen die men verder opdoet, worden in het licht van dit grotere levensverhaal gezien. Volgens Hartog et al. (2020) ‘lezen’ mensen als het ware hun eigen levensverhaal. Levensgebeurtenissen worden geïntegreerd in de wijze waarop iemand zichzelf begrijpt. Dit maakt dat het levensverhaal van een persoon gezien kan worden als een vorm van diens identiteit, wat maakt dat het ervaren van een ontwrichtende contingente ervaring, door een proces van narratieve reconstructie of betekenisgeving een verandering in de identiteit teweeg kan brengen. De narratieve betekenisgeving, aangewakkerd door een narratieve verstoring van een levensgebeurtenis, ligt ten grondslag aan de functionele coping en aanpassing waar binnen de psychologie vaak over wordt gesproken. Waar de eerdergenoemde psychologische rouwmodellen dan ook de focus leggen op de functie van existentiële concepten met als het doel discrepanties verminderen of welzijn te behouden al dan niet te herstellen, ligt de focus bij deze benadering op de inhoud van de interpretaties. Beide uitgangspunten zijn zinvol en kunnen naast elkaar bestaan. Kling en Os (2017) spreken van een verschil in differentiërende benadering die focust op de oorzaak en een integrerende benadering die focust op de betekenis. Vaak is het zo dat als er een oplossing wordt aangereikt op basis van een focus op de oorzaak, de vraag naar betekenis in mindere mate naar de oppervlakte raakt. Als er echter geen oplossing voor het probleem voorhanden is, ontstaat de vraag naar betekenis en nood aan individuele integratie middels het verkennen van de spirituele dimensie (Kling & Os, 2017, p. 54). De spirituele dimensie is hierbij geen extra dimensie, maar een integrerende dimensie die ieder mens bezit. In het geval van een verlieservaring, is er bij uitstek geen oplossing. De dood heeft een overstijgend, ongrijpbaar en onomkeerbaar karakter wat maakt dat de vraag naar betekenis en spirituele dimensie vaak

naar voren treedt. Zo blijkt uit onderzoek van Bonavita et al. (2017) naar interreligieuze geestelijke zorgervaringen, dat de dood en het sterven van een ander diepgaande spirituele implicaties teweeg kunnen brengen. Onderzoek naar de integratie van spirituele zorg binnen de rouwverwerking wijst op het belang van aandacht voor de spirituele behoeften (Walsh et al., 2008). De nood aan spirituele zorg wint dan ook aan erkenning afgelopen jaren. Zo heeft het *European Association for Palliative Care* (EAPC) in 2013 een internationaal *taskforce* opgericht, een gezamenlijke visie op palliatieve zorg. Hierbij wordt beschreven dat de vraag naar spirituele zorg binnen palliatieve zorg en rouwondersteuning groeit. Benaderingen kunnen hierbij bestaan uit compassievolle aanwezigheid, zingevinggerichte therapie, identificatie van spirituele behoeften of bronnen, lichaamswerk, meditatie naast de al bestaande integratieve benaderingen gericht op spiritualiteit binnen de palliatieve zorg (Puchalski et al., 2009; Van de Geer & Leget, 2012). Meer recenter, oktober 2023, is de herziene richtlijn *Zorg in de Stervensfase* gepubliceerd, waar er meer dan eerder expliciete aandacht is voor spirituele zorg (Pallialine, 2023, pp. 40-43). Spirituele zorg moet gezien worden als een wezenlijk onderdeel van de stervenden, als van de nabestaanden.

Het model van Hartog et al. (2020) (zie figuur 1) kan inzicht bieden aan hoe de confrontatie met het verlies van een dierbare verloopt. Zij tonen een iteratief proces in de vorm van onderstaand figuur, dat hun benadering inzichtelijk maakt. Het verliezen van een dierbare is, afgeleid uit dit model, een levensgebeurtenis die botst met het wereldbeeld van de nabestaande. Tegelijkertijd kan een verlieservaring ook botsen met een of meerdere ultieme levensdoelen. Deze drukken de waarden en motivatie uit ten aanzien van het leven en zijn in het wereldbeeld van een persoon verankerd. Zodra existentiële gebeurtenissen botsen met iemands persoonlijke en uiteindelijk ultieme levensdoelen, wordt betekenis aan deze ervaring toegekend (van den Brand et al., 2013, p. 172). Gebeurtenissen die een belemmerende werking hebben op de realisering van levensdoelen worden als dieptepunt geïnterpreteerd (van den Brand, 2016, p. 10). Verlies vormt bij uitstek een belemmering voor het realiseren van ultieme levensdoelen die verband houden met de overleden dierbare. Dit leidt tot een breuk in het voorgestelde leven, wat een ervaring van contingentie vormt. Om met het verlies om te leren gaan moet deze ervaring van contingentie worden toegelaten en erkend als zodanig (van den Brand, 2016, p. 62). Hierna kan een proces van narratieve betekenisgeving ontstaan zodat de levensgebeurtenis geherinterpreteerd wordt binnen het eigen levensverhaal. Als dit proces van herinterpreteren zich heeft voltrokken, zal de verlieservaring uiteindelijk tot in een zekere mate worden geïntegreerd in het levensverhaal van de persoon. Volgens

onderzoek beïnvloedt dit proces de kwaliteit van leven van een persoon. Het verlies is niet verwerkt of opgelost, maar krijgt een betekenisvolle plaats binnen het levensverhaal, met erkenning voor het inherent ontwrichtende karakter dat er eigen aan is.

Figuur 1: Narratieve betekenisverlening van levensgebeurtenissen (Hartog et al. 2020, 741)

2.3 Verlieservaringen bij jongvolwassenen

In hoeverre een persoon in staat is om een ervaring van contingentie te integreren in het levensverhaal, is afhankelijk van individuele factoren. Dit kan afhankelijk zijn van de specifieke situatie, de context en de levensfase. In dit onderzoek wordt er specifiek onderzoek gedaan naar verlieservaringen van jongvolwassenen in de leeftijd 18 tot 30. Ondanks dat een verlies altijd ingrijpt op het leven, kan voor deze leeftijdsgroep een verlieservaring een bijzonder grote impact hebben omdat deze levensfase wordt gekenmerkt door de overgang van adolescentie naar volwassenheid. Individuen maken in deze fase persoonlijke en sociale ontwikkelingen door waarbij thema's als afhankelijkheid, vrijheid, authenticiteit, verantwoordelijkheid en het zoeken naar betekenis in het leven onderzocht worden (Balk, 2016). Op het moment dat er een verlieservaring optreedt in deze leeftijdsfase, worden bestaande zingevingssystemen ondermijnd. Dit kan resulteren in een gevoel van onveiligheid en gebrek aan zingeving (Westerhof & Bohlmeijer, 2010 p. 157). Daarnaast blijkt dat gecompliceerde rouw en depressie na een verlieservaring vaker optreedt in deze leeftijdsklasse ten opzichte van volwassenen na een verlieservaring (Balk, 2016). Op existentieel niveau kan een verlieservaring jongvolwassenen uitdagen in hun identiteitsvorming, waardoor ze gedwongen worden na te denken over wie ze zijn en wat ze betekenen in de wereld. Een studie van Arnett (2007) introduceert het concept *'emerging*

adulthood', dat verwijst naar een levensfase tussen laat in de adolescentie en vroeg in de volwassenheid waarin jonge volwassenen nog niet volledig onafhankelijk zijn. Arnett (2007) stelt dat opkomende volwassenheid een aparte periode is tussen de 20 en 29 jaar waarin jonge volwassenen meer onafhankelijk worden en verschillende mogelijkheden in het leven verkennen. In deze jaren vindt identiteitsverkenning plaats en worden belangrijke levensbeslissingen rondom thema's als liefde, werk en wereldbeelden gemaakt. Verlieservaringen in deze leeftijdsfase kunnen een diepgaande invloed hebben op de ontwikkeling van het deze de identiteit. De zojuist beschreven ontwikkelingen in de levensfase van jongvolwassenen gaan vaak samen met het verzet van afhankelijkheid. Het gevolg hiervan bij een verlieservaring is dat adolescenten zich ook afzetten van andere nabestaanden, terwijl de behoefte aan steun bij verlieservaringen groot is (Robin & Omar, 2014). Adolescenten gaan vaak op zoek naar steun bij leeftijdsgenoten. Omdat verlieservaringen in deze leeftijdsfase minder vaak voorkomen dan op latere leeftijden, kan het zijn dat het vinden van steun bij leeftijdsgenoten uitblijft. Gebrek aan steun kan voor de rouwende adolescent een extra laag toevoegen aan het gevoel van verlies (Robin & Omar, 2014).

Uit onderzoek van Tal, Koren en Yahav (2023) naar existentiële ervaringen van hoop na het verlies van een ouder gedurende de adolescentie, blijkt dat er meer nood is voor een nadruk op persoonlijke groei en veerkracht bij adolescenten na een verlieservaring. Zij kwamen tot de conclusie dat verschillende factoren een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van hoop in de context van rouw na ouderlijk verlies. Hoop omschrijven zij als positieve verwachtingen voor een betere toekomst, gerelateerd aan toekomstige doelen en het kunnen zien van perspectief om die doelen te bereiken. Ook koppelen ze hoop aan persoonlijke zingeving, waarbij hoop wordt gezien als toewerken naar toekomstige zinvolle doelen. Uit hun empirisch onderzoek bleek dat het ontstaan van hoop mogelijk wordt gemaakt door steun van anderen, zinvolle bezigheden, geloof, spiritualiteit en erkenning van de tijdelijkheid van het bestaan. Voor zinvolle bezigheden is het van belang dat het 'zelf' wordt overstegen en het reden geeft voor bestaan. Met name aan zinvol werk wordt veel belang gehecht.

Expert op het gebied van rouw en verliesverwerking Fiddelaers-Jaspers (2019, p. 183) geeft aan dat jongeren niet alleen verlies ervaren als gevolg van de dood van een dierbare, maar ook verlies van hun eigen identiteit, verlies van vriendschappen of relaties, en verlies van toekomstverwachtingen. Dit kan leiden tot een complexe mix van emoties en rouwreacties. Ook zij benadrukt dat specifiek jongvolwassenen vaak worstelen met het uiten van hun

emoties en dat ze kunnen proberen hun rouw te verbergen om erbij te passen of om onafhankelijk te lijken. Erkenning en validatie van de gevoelens van jongvolwassene vanuit ouders, verzorgers en andere betrokken in de vorm van open communicatie, veiligheid en steun zijn volgens haar essentieel. Zo pleit Fiddelaers-Jaspers (2019) ook voor het betrekken van adolescenten bij rituelen en herdenkingsactiviteiten. Rituelen kunnen volgens haar helpen om betekenis te geven aan het verlies en een gevoel van verbondenheid te creëren. Ze moedigt ouders en professionals aan om ruimte te bieden voor creativiteit en zelfexpressie bij adolescenten, bijvoorbeeld door middel van kunst, muziek, schrijven of andere vormen van uitdrukking.

Specifiek jongvolwassenen hebben vaak een nog niet ontwikkeld zingevingskader waar ze uit kunnen putten. Giddens (1991, pp. 14-18) stelt dat mensen in de moderne tijd continue beslissingen moeten nemen met betrekking tot hun relaties, uiterlijk, werk, (levens)overtuigingen en activiteiten. Waar, zoals eerder bepleit, dergelijke zaken in kaders vast stonden is de eigen rol in de samenleving in de post-traditionele samenleving fluïde en een zaak van het individu. Bauman (2013) spreekt over de vloeibare moderniteit als de moderne samenleving. Hij stelt dat we in vloeibare tijden leven waarbij ons leven zelf liquide wordt. Zowel instituties als het individuele leven is vloeibaar en aan verandering onderhevig, patronen ontbreken. Het individu geeft zelf vorm aan diens leven door constant keuzes te maken die veranderlijk zijn, wat tot onzekerheid en onrust leidt. Een overschot aan mogelijkheden geeft een grote kans tot falen, tegelijkertijd moeten we ons continu aanpassen aan het snelle leven.

Ook op grotere institutionele schaal vinden er meer en sneller dan vroeger veranderingen plaats. Afname van godsdienst, snelle ontwikkelingen in technologie en media, sociale bewegingen, wijzigingen in wetten zorgen voor een gefragmenteerde samenleving en meer keuzestress bij jongvolwassene. Mensen beseffen zich steeds meer hoe onbeheersbaar het leven is, juist door de hoeveelheid aan mogelijkheden (Giddens, 1991, pp. 30-36). Alles had ook anders kunnen lopen. De identiteit van een persoon moet worden gezien als een voortdurend 'reflectief project' dat wordt gevormd door middel van verhalen (narratieve) en op elk moment herzien kan worden (Giddens, 1991, p. 35). Specifiek in de adolescentie denken jongvolwassenen na over wat zij voor hen een zinvol leven is. Vragen als 'wie ben ik, waarom bestaan wij en waar hoor ik bij?' dienen zich aan. Deze levensvragen treden nog sterker naar voren op het moment van contingente ervaringen zoals een confrontatie met eindigheid of verlies (Alma, 1993, pp. 151-153). Dit maakt dat jongvolwassene in algemene

zin, en jongvolwassene na een ontwrichtende ervaring als een verlies van een dierbare in het bijzonder, baat hebben bij begeleiding van het vinden van interpretatiemogelijkheden en betekenis.

Conclusie

In dit hoofdstuk is antwoord gegeven op de deelvraag: Hoe kan de term verlieservaringen binnen de geestelijke verzorging worden begrepen?

Deze vraag is theoretisch onderzocht door een beschrijving te geven van de concepten 'verlieservaring' en 'rouw'. Kortom, onder een verlieservaring wordt in dit onderzoek de confrontatie van het verliezen van een dierbare ander verstaan. Het blijkt dat de confrontatie met een verlies van een dierbare, op existentieel vlak, naar een creatie van nieuwe betekenissen en handlungsmogelijkheden kan vragen. Jongvolwassenen kunnen bij een verlieservaring een gebrek aan mogelijkheden ervaren om de verlieservaring te interpreteren binnen het huidige levensverhaal en wereldbeeld. Specifiek voor jongvolwassenen is begeleiding bij het ontdekken van mogelijke interpretaties en alternatieven om deze ervaring te interpreteren van belang (Hartog et al, 2020). Dit is enerzijds noodzakelijk omdat de moderne samenleving geen vaste (betekenis)kaders meer biedt waarop kan worden teruggevallen bij negatieve levensgebeurtenissen, waardoor het zoeken naar interpretatiemogelijkheden en betekenissen een persoonlijk en individueel proces is geworden. Anderzijds is de adolescentie een levensfase waarin mensen volop bezig zijn met hun identiteitsvorming, het zoeken naar richting en het ontdekken van hun eigen overtuigingen. Het ontbreken van passende spirituele of existentiële begeleiding bij het vinden van betekenis kan resulteren in gevoelens van leegte, gecompliceerde rouw, eenzaamheid, vervreemding en zinloosheid voor jongvolwassenen. Begeleiding bij het zoeken naar bronnen om betekenis te kunnen verlenen aan het verlies kan hierbij ondersteuning bieden. Mogelijk kunnen creatieve werkvormen jongvolwassenen uitnodigen en inspireren om de verlieservaring te interpreteren.

Nu de impact van verlieservaringen bij jongvolwassenen via een selectie van theorieën en concepten is verkend, zal nu met behulp van literatuur het gebruik van kunstinterventies binnen rouwbegeleiding worden beschreven.

3. Kunstinterventies en *Art-Based Learning* methode bij verlieservaringen

In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van voorgaande onderzoeken naar kunstinterventies die worden toegepast bij begeleiding na verlieservaringen. In eerste instantie wordt een overzicht gegeven van diverse interventies die worden toegepast in rouwbegeleiding en kunsttherapie. Vervolgens wordt er ingegaan op kunstinterventies die specifiek gericht zijn op interpretatiecrises. Daarbij wordt de *Art-Based Learning* methode specifiek beschreven en uitgewerkt als een passieve kunstinterventie die mogelijk kan ondersteunen bij het creëren van interpretaties en betekenis.

3.1 Gebruik van kunst bij begeleiding na verlieservaringen

In het vorige hoofdstuk is naar voren gekomen dat de manier waarop mensen omgaan met verlieservaringen per persoon verschilt (Stroebe & Schut, 1991). Sommige jonge volwassenen hebben hun eigen middelen om betekenis te geven aan hun verlies. Anderen kunnen zich hopeloos voelen en langdurig lijden onder het verdriet of de leegte die het verlies met zich meebrengt. Het is daarom niet gegarandeerd dat een bepaalde rouwverwerkingstherapie voor iedereen heilzaam is; wat ondersteuning biedt, verschilt van persoon tot persoon. (Neimeyer, 2001; Stroebe & Schut, 1991). De contingente ervaring van het verliezen van een dierbare kan zoals eerder uiteengezet leiden tot een interpretatiecrisis (Bood et al., 2019). De ervaring gaat gepaard met intense emoties die voor sommigen moeilijk onder woorden te brengen zijn. Niet voor iedereen is het verbaal voeren van gesprekken de juiste vorm om hun ervaringen te uiten en om mogelijk nieuwe interpretaties te vinden ten aanzien van het verlies. Wat aan taal voorbij gaat, is kunst. Dat maakt dat kunst kan een krachtig medium kan zijn voor zelfexpressie, innerlijke gevoelens en gedachten kunnen worden geuit zonder de beperking die taal met zich meebrengt. Zo stellen Bijpost et al. (2013) dat kunstzinnige therapie kan bijdragen aan (non-verbale) expressie, het in verbinding komen met eigen kracht, bronnen en schoonheid, lichamelijke en geestelijke verlichting en het vormgeven aan nalatenschap. De beelden, symbolen en metaforen die met behulp van creatieve vormen kunnen ontstaan, spreken een eigen taal die voorbijgaat aan gesproken taal.

Er zijn verschillende theorieën en concepten van kunstgebruik als middel tot zelfexpressie binnen rouwbegeleiding. De constructivistische theorie van Neimeyer (2012) stelt dat rouw een proces van betekenisgeving is. Dit sluit aan bij het model van narratieve integratie van

Hartog et al. (2020), die eveneens stellen dat betekenis van contingente ervaringen mensen in staat stelt de ervaring te integreren.

Neimeyer (2012) stelt dat nabestaanden die hun verlies in een betekenisvol systeem integreren, minder complexe rouwverschijnselen ervaren. Rouwen vereist actieve inspanning om een betekenisvol wereldbeeld te creëren. Volgens Neimeyer is het maken van kunst een geschikt middel voor nabestaanden voor emotionele expressie (Beaumont, 2013, p. 3). Rouwbegeleiders gebruiken vooral narratieve technieken, maar kunst kan dit aanvullen (Neimeyer & Thompson, 2015, p. 7).

Beaumont (2013, pp. 1-7) onderzocht kunstzinnige werkvormen vanuit een narratief perspectief om betekenisgeving na verlies te bevorderen. Daaruit bleek dat expressief schrijven een gunstig effect heeft op de interpersoonlijke samenhang. Het doel hierbij is het reconstrueren van betekenis door het opschrijven van het levensverhaal en het delen van de verlieservaring. Een andere gebruikte werkvorm is het maken van een lichaamstekening op ware grootte, wat kan helpen om lichaamssensaties en verstorende gedachten over het verlies zichtbaar te maken. Daarnaast wordt in rouwtherapie kunst gecreëerd op basis van positieve herinneringen aan de overleden dierbare (Beaumont, 2013). Een vaak genoemde techniek is het gebruik van foto's. Gershman en Braddeley (2010, pp. 28-34) noemen '*prescriptive photomontage*' als methode om cliënten te helpen hun band met hun overleden dierbare te herzien op een manier die het leven weer zin geeft. Bij deze techniek wordt de cliënt gevraagd familiefoto's te gebruiken om zijn of haar levensverhaal te vertellen en na te denken over diens verlangens. De nabestaande wordt uitgenodigd een voorkeursverhaal te creëren waarin die zich een toekomstig leven voorstelt met een voortdurende band met de overledene. Vervolgens maakt de therapeut of kunstenaar een fotomontage die het voorgestelde toekomstige levensverhaal van de nabestaande weergeeft. Uiteindelijk krijgt de nabestaande een gepersonaliseerde fotomontage van de overledene, dat symbool kan staan voor hoop (Beaumont, 2013, p. 6).

3.2 Kunstinterventies bij een interpretatiecrisis

Zoals eerder benoemd, kan de confrontatie met het verlies van een dierbare en de machteloosheid die daarbij ervaren wordt, leiden tot een interpretatiecrisis. Deze interpretatiecrisis zet aan op zoek te gaan naar creatieve mogelijkheden om betekenis te creëren. Nieuwe betekenis kan richting geven, tot herziende doelen leiden en helpen bij het vinden van een gevoel van samenhang (Weeseman et al., 2023). Juist in de ervaringen waarbij we machteloos staan, kan een bron gevonden worden hiermee om te gaan zonder het op te

lossen. Die bron kan in van alles worden gevonden. Afhankelijk van de persoon kan het bijvoorbeeld worden gevonden in verhalen, natuur, sport en zo ook in kunst. Om deze speelruimte te verkennen, is openheid en acceptatie van de complexiteit van mogelijkheden nodig (Scherer-Rath, 2013, pp. 3-4).

Het gebruik van kunst biedt dus de mogelijkheid om een diepere laag aan te raken, voorbij aan taal. Hierdoor kunnen mogelijk interpretaties ontstaan die niet gemakkelijk naar voren zouden komen door alleen te spreken over de verlieservaring. Ondanks de genoemde bijdrage die kunsttherapie kan leveren ligt de focus in therapie vaak niet zozeer op het uitdiepen van de ervaring maar op therapeutische doelen.

Dat is anders bij het onderzoek van Bood et al. (2019). Zij hebben onderzoek gedaan naar het gebruik van *Rich Pictures* bij mensen met gevorderde kanker. Een *Rich Picture* (RP) is een tekening die iemand maakt over zijn ervaring met alle elementen die bij de ervaring hebben bijgedragen. Het gebruik van *Rich Pictures* is afkomstig uit de systeemtechniek. Daarnaast wordt het ook gebruikt in medisch onderwijsonderzoek om begrip en dialoog te bewerkstelligen met betrekking tot complexe situaties. Het onderzoek van Bood et al. (2019) richtte zich het gebruik van visuele hulpmiddelen bij de betekenisverlening van de ervaringen van contingentie die de kankerpatiënten ervaren. In dit onderzoek wordt ervan uitgegaan dat het gebruik van woorden niet altijd toereikend is om intense ervaringen vast te leggen en de combinatie van verbale en visuele hulpmiddelen behulpzaam is bij het ontrafelen van ervaringen. Het gebruik van *Rich Picture* hielp patiënten hun verhaal te vertellen en te praten over wat voor hen belangrijkste factoren waren in hun ervaring. Het waardevolle aan de toevoeging van *Rich Pictures* is dat verschillende thema's in één beeld inzichtelijk worden. Ook biedt het een inleidende stap in de narratieve betekenisgeving, omdat reflectie en betekenisgeving gestimuleerd wordt. Het helpt patiënten hun huidige levensverhaal te construeren en vergemakkelijkt het vertellen. Dit is anders dan binnen de kunstzinnige therapieën die zich op de integratie van de ziekte richten, om te komen tot een nieuw levensverhaal. Het richt zich dus vooral op de het huidige ervaren situatie (Bood et al., 2019).

Een onderzoek van Bood et al. (2022) gaat specifiek over het gebruik van *Rich Pictures* bij zogenoemde AYA's¹, jongvolwassenen met kanker in de leeftijd van 18 tot 39 jaar (Bood et al., 2022). Daarnaast wordt in dit onderzoek ook gebruik gemaakt van de visuele methoden

¹ adolescents and young adults: jongvolwassenen gediagnosticeerd met kanker in de leeftijd van 18 t/m 39 jaar

'*photovoice*'. Hierbij werden de AYA's uitgenodigd om betekenisvolle aspecten van hun ervaringen vast te leggen door middel van foto's. De toekomst en het bepalen van de eigen identiteit kwamen bij beide methoden als hoofdthema's naar voren. In beide onderzoeken is gebleken dat zowel het toevoegen van *Rich Pictures* en *photovoice* behulpzaam zijn om het verhaal van een jongvolwassene in één beeld of een verzameling aan beelden te komen, in plaats van grote hoeveelheden tekst. Daarnaast wordt benadrukt dat jongvolwassene het gebruik van *Rich Pictures* waarderen, omdat zij een mate van controle ervaren over de onderwerpen die ze in beeld willen brengen en kunnen bepalen welke thema's voor hen het belangrijkste zijn (Bood et al., 2022).

Weeseman et al (2023) heeft het proces van *co-creation* tussen kunstenaar en patiënten met kanker onderzocht. Bij deze vorm wordt niet naar therapeutische doeleinden gestreefd, maar ondersteunt een kunstenaar patiënten om delen van het levensverhaal van de patiënt tot uiting brengen in een kunstwerk. Door het maakproces komen ervaringen en gevoelens van verlies, oncontroleerbaarheid, wanhoop en onzekerheid tot uiting. Deze thema's relateren aan het gevoel van onvermogen van de patiënten om met de huidige situatie van ziekte om te gaan (Weeseman et al., 2023, p. 287). In dit onderzoek is een wederkerige relatie tussen patiënt, kunstenaar en het materiaal. Daarnaast is een belangrijk element in deze co-creatieprocessen ook de confrontatie van patiënten met omstandigheden die buiten de eigen controle liggen. Zoals eerder vermeld, scheidt dit onvermogen ruimte om op zoek te gaan naar zinvolle handelingsperspectieven om hun ervaring in het levensverhaal te kunnen plaatsen. Om het wederkerige karakter in beeld te brengen, is in dit onderzoek gebruik gemaakt van de resonantietheorie van Rosa (jaartal). Deze theorie beschrijft hoe mensen worden beïnvloed door anderen of door de wereld, hoe ze daar op reageren en vervolgens transformeren. Met behulp van vier kenmerken van resonantie kan verdieping worden verkregen van hoe mensen worden beïnvloed en veranderd in het onderzoek van Weeseman et al (2023) tijdens co-creatieprocessen. In deze theorie ligt de kern van een resonantierelatie in de onbepaaldheid en de afgestemde aantrekkingskracht die een relatie bewerkstelligt tussen persoon, de ander en de tastbare wereld. In dit onderzoek bleken resonantierelaties bij co-creatieprocessen aanwezig te zijn. Binnen de co-creatie bleken met name onbereikbaarheid en afstemming belangrijke factoren. Een focus op met name deze twee elementen van resonantierelaties binnen co-creatie kan interventies gericht op integratie van ervaringen van contingentie versterken. Kunst kan hier een ondersteunende bijdrage aan leveren.

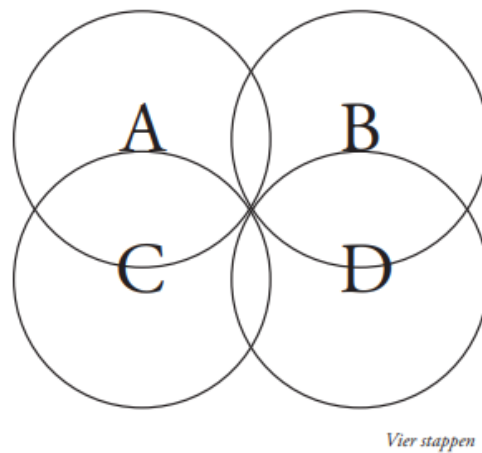
3.3 *Art-Based Learning* Methode

De *Art-Based Learning* methode is een methode die mogelijk geschikt is als laagdrempelig toepasbare kunstinterventie na een verlieservaring. Het verschil van deze methode en de hierboven genoemde kunstinterventies, is dat bij deze methode de participant kunst beschouwt in plaats van zelf fysiek kunst creëert.

Art-Based Learning heeft als uitgangspunt dat het een methode is om vanuit kunst te leren. Centraal in deze benadering staat de dialoog tussen het persoonlijke leven en het kunstwerk. In de dialoog tussen toeschouwer en kunstwerk wordt er naar nieuwe verbanden gezocht die uiteindelijk resulteren in een co-creatie tussen die twee (Lutters, 2012, p. 11). De term “Het vrije associatieve denken” staat hierbij centraal. Lutters (2012, p. 13) legt hierbij een link met de term ‘artistieke mimesis’ van Van Heusden (1998). Deze term wil zeggen dat er een onnavolgbare, persoonlijke en nieuwe creatie ontstaat als gevolg van een persoonlijk onderzoek. *Art-Based Learning* komt vanuit de term *Art-Based Education*. Dit is een hybride term dat kan refereren naar zowel het leren over kunst door het te zien als een bron, als het leren *door middel van* de kunst. Kunst wordt hierbij dus als bron van kennis beschouwd. Binnen *Art-Based Learning* wordt er daarentegen aandacht besteed aan de betekenis van de manier waarop kunst inzicht kan geven in een proces. Kunst is hierin een bron voor existentiële vragen. Kunst wordt hierbij breed opgevat: het kan bestaan uit schilderijen en beelden, maar ook films, muziek, boeken, poëzie of andere kunstuitingen.

De methodiek achter *Art-Based Learning* is geïnspireerd door en ontwikkeld vanuit het werk van psychoanalyticus Bollas. Bollas stelt dat onze psyché poëtisch gestructureerd is. Hij stelt dat het onderbewuste beschreven kan worden als ‘*unthought known*’ (Lutters, 2012, p. 243). Door het onderbewuste als een ‘nog niet gedacht weten’ te beschouwen opent hij de weg naar verbeelding als volledige vorm van denken. Vrij denken en creativiteit komen in het proces van verbeelding samen. *Art-Based Learning* neemt dit uitgangspunt over, en wordt door Lutters beschreven als een afwijkende vorm van denken waarin nieuwe mogelijkheden ontstaan (2012, p. 244). Dit afwijkende denken kent vier velden die de kwaliteit van het denken articuleert, waarbij de uitkomst openblijft. Deze velden worden in het praktische gebruik van de *Art-Based Learning* methode vertaald naar vier stappen, die niet lineair maar concentrisch doorlopen worden. De stappen zijn; het stellen van een persoonlijk relevante vraag, het luisteren naar een sprekend (kunst)object, het betreden van een mogelijke wereld en het vertellen van een eigen verhaal. Een gedetailleerde beschrijving van deze stappen zijn terug te vinden in bijlage 1. Elke stap kan later in een proces terugkomen en er zijn oneindig

veel variaties van coproductie mogelijk. Zoals verbeeld in onderstaande afbeelding, vormen de vier verschillende stappen een geheel en lopen ze in elkaar over (Lutters, 2012, p. 12).

Figuur 2: Vier stappen *Art-Based Learning* (Lutters, 2019, p. 12)

In dit hoofdstuk is bestaand empirisch onderzoek over het gebruik van kunstinterventies bij jongvolwassenen met een verlieservaring uiteengezet. Uit eerder onderzoek is gebleken dat het gebruik van kunst bij ondersteuning psychisch en existentieel van grote meerwaarde is wanneer woorden tekortschieten (Beaumont, 2013; Neimeyer, 2012; Gershman en Braddeley, 2010, Weeseman et al., 2023). Met name binnen kunsttherapie worden kunstinterventies ingezet voor therapeutische doeleinden. Onderzoek naar het gebruik van bijvoorbeeld *Rich Pictures* bij kankerpatiënten en het aangaan van een co-creatieproces tussen een kunstenaar en kankerpatiënten laat zien dat kunst van toegevoegde waarde is (Bood et al., 2019; Bood et al., 2022). Het kan thema's die verband houden met een gevoel van onvermogen om een contingente levenservaring in één beeld te interpreteren, zichtbaar maken. Daarnaast stimuleert het reflectie en betekenisgeving, wat kan helpen bij het construeren van het huidige levensverhaal.

Er is echter weinig onderzoek gedaan naar passieve kunstinterventies bij jongvolwassenen die te maken hebben met een interpretatiecrisis als gevolg van een verlieservaring. In het vorige hoofdstuk heb ik beschreven dat jongvolwassenen, gezien hun levensfase, specifiek behoefte hebben aan ondersteuning bij het vinden van krachtbronnen en het interpreteren van het verlies van een dierbare. De *Art-Based Learning* methode is een toegankelijke methode om jongvolwassenen uit te nodigen hun verlieservaring verder te verkennen en zichzelf op een alternatieve manier te bevragen door middel van het kijken naar kunst. Daarom wordt in deze scriptie gebruik gemaakt van de *Art-Based Learning* methode om te onderzoeken in hoeverre

kunst een middel kan zijn bij jongvolwassenen om tot interpretaties te komen vanuit een crisiservaring als verlies.

In dit theoretische deel van deze scriptie is via een analyse van theoretische concepten verkend welke concepten terug te vinden zijn in voorgaande onderzoeken naar verlieservaringen en kunstinterventies bij verlieservaringen. Nu deze centrale begrippen van dit onderzoek zijn gedefinieerd en empirisch onderzoek is verkend, zal nader worden ingegaan op de onderzoeksstrategieën die zijn gebruikt bij het empirische deel van dit onderzoek.

4. Onderzoeksopzet

Dit hoofdstuk bevat een uiteenzetting en onderbouwing van de methodologische keuzes die ten grondslag liggen aan het empirische deel van deze scriptie.

In deze scriptie wordt onderzocht in hoeverre het kijken naar kunst een bron kan zijn voor interpretatiemogelijkheden bij jongvolwassenen met een verlieservaring.

In het kader van methode triangulatie wordt gebruik gemaakt van methoden uit twee verschillende benaderingen: *human based research* en data gebaseerd onderzoek. In voorgaande hoofdstukken zijn thema's en theoretische concepten bestudeerd. Vanuit *human based research*, een benadering waarbij de mens centraal staat, worden kennis en inzichten verworven op basis van systematische analyses of reflecties die door de onderzoeker verricht worden. Data gebaseerd onderzoek bouwt voort op verzamelde gegevens die vervolgens via data analyse methoden uitgevoerd wordt. In dit onderzoek is de *Art-Based Learning* methode gebruikt als dataverzamelingsmethode. Een handleiding van de *Art-Based Learning* methode en de interviewgide zijn terug te vinden in bijlage 2. Als toevoeging is hierbij voorafgaand en na afloop van het doorlopen van stappen van de *Art-Based Learning* methode, is aan de participanten gevraagd een '*Rich Picture*' te maken. Aan de hand van deze twee tekeningen zijn de drie participanten geïnterviewd via semigestructureerde interviews. De resonantietheorie van Rosa wordt als theoretisch model gebruikt als analysemethode.

In voorgaande hoofdstukken zijn via bestudering van theoretische concepten en bestaande onderzoeken de begrippen 'verlieservaringen' en 'kunstinterventies' onderzocht en uitgewerkt. Vanuit de vraagstelling en geselecteerde concepten zijn termen gedefinieerd en reflectief in beeld gebracht.

Nu deze begrippen gedefinieerd zijn, biedt het de mogelijkheid deze theoretische begrippen mee te nemen in het empirisch gedeelte van deze scriptie. In het empirische deel zal antwoord worden gegeven op de vraag: Wat maakt dat er wel of geen interpretatiemogelijkheden ontstaan bij het kijken naar kunst door jongvolwassenen met een verlieservaring?

Om deze vraag te beantwoorden zijn drie jongvolwassenen met een verlieservaring in navolging van de *Art-Based Learning* methode uitgenodigd om een persoonlijke vraag te formuleren, een kunstwerk te beschouwen en tot slot daarover in gesprek te gaan via een semigestructureerd interview. Voorafgaand en na afloop van het doorlopen van stappen van

de *Art-Based Learning* methode, is aan de participanten gevraagd een ‘*Rich Picture*’ te maken. Aan de hand van deze twee tekeningen zijn de drie participanten geïnterviewd via semigestructureerde interviews. Deze interviews zijn vervolgens geanalyseerd waarbij de resonantiethorie van Rosa als analysemodel is gebruikt. De keuzes voor deze onderzoeksstrategieën zullen nu stapsgewijs worden toegelicht.

4.1 Onderzoeksdesign

Bij dit onderzoek is gebruik gemaakt van een kwalitatieve onderzoeksmethode, die aansluit bij de fenomenologische onderzoeksbenadering van dit onderzoek. Een fenomenologische onderzoeksmethode richt zich op de geleefde ervaring en streeft ernaar inzicht te krijgen in de aard en betekenis van alledaagse ervaringen (Patton, 2015). Door de geleefde en beleefde werkelijkheid te onderzoeken dringt deze manier van onderzoeken door tot de essentie van het fenomeen. In dit onderzoek is de geleefde ervaring die van het kijken naar kunst waar de drie participanten op een eigen manier invulling aan geven. Bij een fenomenologische benadering maakt het niet uit of de ervaringen imaginair of echt zijn, oftewel of het empirisch meetbaar is of niet (Creswell, 1998). De ervaring zoals beleefd door de participant staat op zichzelf en wordt als fenomeen beschouwd. De onderzoeker tracht zich bij deze fenomenologische onderzoeksmethode te onthouden van de inbreng van de eigen denkbeelden en aannames die opkomen (Reinders, 2012). De beleving van de participant krijgt zo de ruimte, waardoor de data inhoudelijk rijk is, wat weer bijdraagt aan de betrouwbaarheid van het onderzoek.

Semigestructureerde interviews zijn gebruikt om te onderzoeken of het bekijken van kunst de interpretatievaardigheden van jongvolwassenen met verlieservaring kan bevorderen. Vooraf is er een interviewgide opgesteld waarbij de focus lag op het keuzeprocés van het kunstwerk en wat maakte dat de participanten tot een bepaalde tekening kwam. De vooraf opgestelde vragen zijn bij de interviews enkel als uitgangspunt gebruikt, in gesprek is verder doorgevraagd op de antwoorden die de participanten gaven. In deze interviews zijn de participanten naar hun beleving van de *Art-Based Learning* methode gevraagd. Vooraf en na afloop is de participanten gevraagd een *Rich Picture* (Bood et al., 2019; 2022) te maken naar aanleiding van een vraag die in hen leeft met betrekking tot hun rouwervaring. Het maken van de *Rich Picture* is als aanvulling op de *Art-Based Learning* methode toegevoegd, om de ervaring en de eventuele transformatie visueel zichtbaar te maken. Vooraf zijn de participanten kort geïnterviewd naar aanleiding van de *Rich Picture* en na de toepassing van de *Art-Based Learning* methode hebben zij een tweede *Rich Picture* gemaakt. De twee *Rich Pictures* werden samen met de vooraf opgestelde vragenlijst gebruikt als uitgangspunt tijdens

de interviews om de beleving van stappen van de *Art-Based Learning* methode naar boven te laten komen. De keuze om de *Rich Pictures* toe te voegen is voor meer inzicht bij de interpretaties en de uitspraken van de participanten. De *Rich Pictures* zelf worden in dit onderzoek verder niet apart besproken.

Om het proces van het data-verzamelen inzichtelijk te maken, volgt een tabel met de volgorde van de verschillende onderdelen.

<i>Art-Based Learning</i> stap 1: Formulieren van uitgangsvraag (m.b.t. rouwervaring)	Tekenen RP 1	Semi-gestructureerd interview n.a.v. RP 1	<i>Art-Based Learning</i> stap 2: het sprekend object / selecteren kunstwerk	<i>Art-Based Learning</i> stap 3: de mogelijke wereld / kunstwerk aanschouwen	<i>Art-Based Learning</i> stap 4: de mogelijke wereld / associaties laten opkomen	Tekenen RP 2	<i>Art-Based Learning</i> stap 5: vertellen van verhaal / Semi-gestructureerd interview n.a.v RP 1+2
---	--------------	---	--	---	---	--------------	--

4.2 Onderzoekspopulatie en dataverzameling

In deze paragraaf zal worden ingegaan op de keuze van de steekproef, de werving van participanten en de instrumenten die zijn gebruikt bij het verzamelen van de data.

Voor het verzamelen van de data is zoals eerder beschreven gebruik gemaakt van de *Art-Based Learning* methode. Deze methode is uitgevoerd onder vier participanten. Bij de eerste participant is een proefinterview afgenomen om de methode te testen en het interview te specificeren. Na dit proefinterview zijn de toepassing van de *Art-Based Learning* methode en de *interview-guide* aangepast. Er is gekozen de keuzemogelijkheden van kunstwerken te verbreden en meer materiaal beschikbaar te stellen voor de *Rich Picture*. Waar tijdens de proefversie achteraf een interview is afgenomen, is er bij de volgende interviews gekozen om na het maken van beide *Rich Pictures* een interview af te nemen, om zo meer inzicht te krijgen in de transformatie die de participant doormaakt. De drie vervolginterviews zijn uitgewerkt meegenomen in de analyse. De interviews hebben plaatsgevonden in een vertrouwde setting voor de participant. Ze zijn opgenomen met geluidsapparatuur. Na afloop zijn deze audiobestanden getranscribeerd. Bij alle interviews waren enkel de participant en de onderzoeker aanwezig. Hieronder volgt een korte beschrijving van de participanten.

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een selectieve steekproef. Dit onderzoek focust op jongvolwassenen tussen de 18 en 30 jaar Er is specifiek voor deze populatie gekozen, omdat

in literatuuronderzoek is gebleken dat deze leeftijdsklasse kwetsbaar is wat betreft mentale gezondheidsproblematieken (RIVM, 2022; Trimbos, 2022; Erikson, 1968; Westerhof & Bohlmeijer, 2011; Spekschoor, 2023). Hierdoor is meer inzicht in ondersteuning bij de integratie van verlieservaringen in het leven wenselijk.

Bij de selectie van de participanten is rekening gehouden met een aantal criteria. Ten behoeve van de validiteit is gekozen voor participanten waarbij een eerstelijns familielid is overleden in de afgelopen vijf jaar. Door deze afbakening kunnen de verlieservaringen naast elkaar worden gelegd. De ervaringen van de participanten worden bestudeerd en geanalyseerd met als doel patronen, overeenkomsten en verschillen te identificeren (Verschuren, 2009, p. 179). De verzameling van de onderzoekspopulatie heeft online plaatsgevonden. Via een *social media* kanaal voor jongeren met een rouwervaring is een oproep geplaatst. Hier kwamen vijftien reacties op, waarna een selectie heeft plaatsgevonden. Deze selectie heeft plaatsgevonden op basis van praktische redenen (beschikbaarheid, reistijd en tijdsinvestering) en inhoudelijk op basis van eerdergenoemde populatiekenmerken. Ook is rekening gehouden met diversiteit in verlieservaringen en achtergrond. Uiteindelijk heeft de data-verzameling (middels audio opname en de uitgewerkte *Rich Pictures*) plaatsgevonden met vier participanten, waarvan drie interviews bruikbaar waren.

Demografische gegevens participanten

Participant 1

Participant 1 is een 21-jarige vrouw die vijf jaar geleden haar moeder heeft verloren aan de gevolgen van kanker. Haar moeder heeft een kort ziekbed gehad voordat ze overleed. Participant 1 woont zelfstandig in een appartement en heeft een universitaire opleiding afgerond. Ze heeft aangegeven geen specifieke interesse in kunst te hebben, maar wel in designobjecten en het werken met keramiek.

Participant 2

Participant 2 is een 25-jarige vrouw die drie en een half jaar geleden haar zusje heeft verloren. Haar zusje was destijds 19 jaar oud en overleed aan een aangeboren hartafwijking. Participant 2 woont alleen op kamers en volgt een opleiding aan een hogeschool. Ze heeft aangegeven niet vaak tot zelden te tekenen maar wel vaak verhalen te schrijven en een dagboek bij te

houden. De participant vertelde in het dagelijks leven weinig interesse te hebben in beeldende kunst.

Participant 3

Participant 3 is een 28-jarige vrouw die 9 maanden geleden haar vader heeft verloren aan de gevolgen van kanker. Na enkele jaren van ziek te zijn geweest is hij overleden. Participant 3 is werkzaam, woont samen met haar man en heeft een universitaire opleiding afgerond. Ze heeft aangegeven geen specifieke interesse in kunst te hebben, maar in het verleden wel positieve ervaringen te hebben gehad met creatieve therapievormen, met name met danstherapie.

Een dergelijke methode als de *Art-Based Learning* methode en het maken van een *Rich Picture* was voor alle participanten nieuw.

Om de participanten in staat te stellen om kunstwerken te zoeken en te bekijken, is hen een *tablet* aangereikt waarmee zij via *Google Arts & Culture* door kunstwerken uit meer dan twintig musea konden selecteren. Het *Google Arts & Culture Project* is een virtuele online compilatie bestaande uit hoge-resolutie afbeeldingen van kunstwerken uit musea van over de hele wereld. Ook is het mogelijk om digitale rondleidingen te krijgen door musea, waarbij eveneens hoge resolutie afbeeldingen van diverse kunstwerken toegankelijk zijn. Er is voor deze vorm gekozen omdat het qua materiaal en tijd erg toegankelijk is in gebruik. Dat maakt dat het een laagdrempelige werkvorm is. Daarbij is de keuze van kunstwerken oneindig; de participanten konden kiezen uit meer dan 100.000 kunstwerken, onderverdeeld in 120 stromingen. Participanten kregen een pagina met kunststromingen waar ze door diverse kunstwerken konden bladeren om te onderzoeken wat hen aansprak.

Bij het doorlopen van de fases van de *Art-Based Learning* methode is gekozen om de participanten geen tijdsbeperking op te leggen, zodat zij zonder tijdsdruk konden aanvoelen wanneer ze het kunstwerk hun inziens voldoende tot zich hadden genomen. Gemiddeld namen de participanten een halfuur de tijd om het kunstwerk in stilte te laten spreken en het werk verder te verkennen.

Voor het maken van de *Rich Picture* voor na het doorlopen van de stappen van de *Art-Based Learning* methode was een tijdsindicatie van tien minuten gesteld. Dit om te voorkomen dat de participanten in het rationele denken raakten, en zo een tekening konden maken vanuit

opkomende associaties en hun gevoel. Gemiddeld hadden de participanten voor het maken van de tekeningen tussen de vijf en vijftien minuten nodig.

De interviews zijn als geluidsopname vastgelegd en daarna op anonieme wijze getranscribeerd. Zie hiervoor bijlage 3. Hierbij zijn herleidbare (bijzondere) persoonsgegevens die niet relevant waren voor het onderzoek weggelaten. Na het transcriberen zijn de geluidsopnames gewist. Alle participanten zijn van tevoren schriftelijk en mondeling ingelicht over het doel van onderzoek en hebben voorafgaand aan het interview toestemming verleend voor deelname aan het onderzoek middels een toestemmingsformulier.

4.3 Data analyse

In huidig onderzoek wordt gebruik gemaakt van een deductieve-inhoudelijke analysemethode: *directed content analysis* (DCA) en een inductieve analysemethode: *constant comparative analysis* (CCA). De DCA methode start deductief. Hierbij leidt de onderzoeker uit een theorie het voorkomen van een karakteristiek van een verschijnsel af en zoekt in eigen onderzoek naar karakteristieken die met de aan de theorie ontleende karakteristieken vergelijkbaar zijn. Er is gekozen voor een deductieve inhoudelijke analysemethode om efficiënt en inhoudelijk gericht onderzoek te kunnen doen naar de betrekkingenrelatie tussen mensen en diens wereld, in dit geval de jongvolwassene en de verlieservaring (Kibiswa, 2019, p. 2060). Daarnaast is gekozen om ook de CCA methode toe te passen om ruimte te geven aan thema's die vanuit de data naar voren komen. Hierbij worden de resultaten aangevuld met thema's die uit de resultaten zelf naar voren zijn gekomen. Deze benadering wordt gekenmerkt door iteratie. Gegevens worden voortdurend vergeleken met eerdere gegevens, categorieën en concepten om patronen en thema's te identificeren. Delen binnen het verhaal worden geïnterpreteerd in relatie tot andere delen van het verhaal (Fram, 2013, pp. 2-5).

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van de kenmerken van de resonantietheorie van Rosa (2016, 2020) als analyse instrument. Deze theorie is in ander onderzoek bruikbaar gebleken om inzicht te geven in de relatie tussen uitspraken van participanten en het kunstwerk (Weeseman et al., 2023). Resonantie staat tegenover vervreemding en kan daarmee mogelijk een rol spelen in het transitieproces van ervaringen van contingentie zoals een verlieservaring door overlijden. Rosa (2016; 2019; 2020) stelt dat resonantierelaties worden gekenmerkt door vier kenmerken: momenten van contact (het geraakt worden door de wereld), een actieve respons (een antwoord geven en zelfwerkzaamheid), adaptieve transformatie (het ontstaan van een nieuw persoonlijk perspectief) en onbeschikbaarheid (de relatie en eventuele transformatie laat zich niet controleren of voorspellen) (Rosa, 2020, pp. 32-37).

Deze vier kenmerken van resonantie zijn in de interviews gezocht. Met behulp van de resonantietheorie kunnen uitspraken worden geïnterpreteerd. Het geeft het inzicht in hoe participanten al dan niet worden beïnvloed en transformeren gedurende het proces van de *Art-Based Learning* methode. Door de mate van aanwezigheid van de vier hoofdkenmerken van een resonantierelatie te analyseren in de interviews, kan er een diepgaande beschrijving gegeven worden van de relatie tussen de jongvolwassene en het kunstwerk.

Door selectief naar de uitspraken van de participanten te kijken vanuit de vier kenmerken van de resonantietheorie, is zoals eerder uitgelegd gebruik gemaakt van de *Directed Content Analysis*. De codering wordt hierbij gestuurd vanuit bestaande theorieën of conceptuele kaders. In plaats van open te coderen en categorieën inductief te laten opkomen, worden codes gericht toegewezen op basis van vooraf gedefinieerde concepten. Deze analyse is uitgevoerd met behulp van het toevoegen van kleurcodes bij de uitspraken van participanten. Dit is terug te vinden in bijlage 3. Per kenmerk is een kleur gekozen. Per kenmerk zijn uitspraken onderverdeeld en in een tabel inzichtelijk gemaakt. De tabel is terug te vinden in bijlage 4. De gekozen kunstwerken en uitgewerkte *Rich Pictures* zijn terug te vinden in bijlage 5.

Naast het analyseren van de interviews vanuit de kenmerken van de resonantietheorie, is gekozen voor een inductieve analysemethode, namelijk de *Constant Comparative Analysis*.

4.4 Validiteit

Om een onderzoek gedegen uit te voeren is het belangrijk oog te hebben voor de validiteit, de bruikbaarheid en de betrouwbaarheid van het onderzoek. De validiteit van het onderzoek gaat over hoe geldig het onderzoek is: meet het onderzoek wat het poogt te meten zonder systematische fouten en komen de resultaten overeen in vergelijkbare contexten in de werkelijkheid. Om de validiteit en de betrouwbaarheid van het onderzoek te waarborgen, is de onderzoeker in dit onderzoek iteratief te werk gegaan. Zo is de dataverzamelmethode en interviewgide na een proefinterview aangepast. Daarnaast draagt een open houding, sensibiliteit en flexibiliteit bij aan de validiteit van het onderzoek (Morse et al., 2002). In dit onderzoek heeft de onderzoeker zoveel mogelijk een open houding aangehouden, door vanuit een fenomenologische benadering te werk te gaan. Tijdens het gehele onderzoek is er naar een zorgvuldige houding gestreefd, door recht te doen aan het complete perspectief en verhaal van de participanten. Het verhaal en vervolg antwoord van de participanten was tijdens de interviews leidend. Om het verhaal van de participant te volgen zijn tijdens de interviews sommige vooropgestelde vragen weggelaten en verdiepende vragen toegevoegd.

Om te kunnen beargumenteren of de resultaten betrouwbaar en valide zijn is een blik op de intersubjectiviteit van belang. In dit onderzoek is de data verworven en geanalyseerd door één onderzoeker. In dienst van de intersubjectiviteit heeft de onderzoeker bij afname van de interviews zoveel mogelijk ruimte aan de participant geboden om diens ervaringen te delen in eigen woorden. De transcripties en onderzoeksbevindingen zijn achteraf door de participanten achteraf geverifieerd, om te bevestigen dat hun ervaringen en perspectieven accuraat zijn beschreven (Patton, 2015, p. 639). Gezien dit een kleinschalig onderzoek betreft, met drie participanten, is de generaliseerbaarheid van dit onderzoek beperkt. De steekproef is te klein om een representatief beeld te kunnen schetsen, echter is dat in dit fenomenologische onderzoek ook geen doel. Wel is er bij de selectie van de participanten naar een spreiding in leeftijd en opleidingsniveau en een diversiteit in verlieservaring gestreefd.

5. Resultaten

Eerder is beschreven dat verlieservaringen bij jongvolwassenen kunnen leiden tot een interpretatiecrisis. Het kijken naar kunst volgens de *Art-Based Learning* methode zou voor hen een bron van interpretatie kunnen zijn, waarmee ze de verlieservaring van betekenis kunnen voorzien. Om te onderzoeken in hoeverre interpretatiemogelijkheden ontstaan, volgen in deze sectie uitspraken van participanten met een verlieservaring na het doorlopen van de stappen van de *Art-Based Learning* methode en het maken van de *Rich Pictures*.

Deze uitspraken zijn geanalyseerd met behulp van de vier kenmerken van resonantie (zie paragraaf 3.2) omdat deze kenmerken een rijke beschrijving geven van de relatie tussen de participant en het kunstwerk. De uitspraken van de participanten zijn van kleurcodes voorzien, waarbij een kleur staat voor een kenmerk, zoals te zien in bijlage 3 en 4.

Hieronder worden uitspraken zowel per kenmerk als per participant aangehaald om de mate van aanwezigheid van dat kenmerk aan te tonen, na het doorlopen van de *Art-Based Learning* methode. De vier kenmerken zijn: geraakt worden, zelfeffectiviteit, onbeschikbaarheid en adaptieve transformatie. Door de relatie tussen de jongvolwassene en het kunstwerk te beschrijven aan de hand van kenmerken van resonantie, kan worden onderzocht in hoeverre het kijken naar een kunstwerk kan bijdragen aan de ontwikkeling van interpretaties. Hierna volgt uitwerking van twee thema's die als opvallend naar voren zijn gekomen bij de analyse: tijd en de vrije interpretatie. De resultaten zullen in de conclusie worden geïnterpreteerd waarna er antwoord wordt gegeven op de vraag welke voorwaarden nodig blijken voor de ontwikkeling van interpretatiemogelijkheden bij jongvolwassenen met een interpretatiecrisis na verlies.

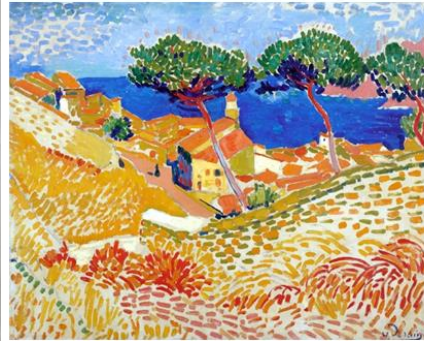
Figuur 3: Het verloop van participanten in beeld.

Rich picture 1 naar aanleiding van de uitgangsvraag, het gekozen kunstwerk van participant 1 en de rich picture 2 na afloop van de stappen van de methode.

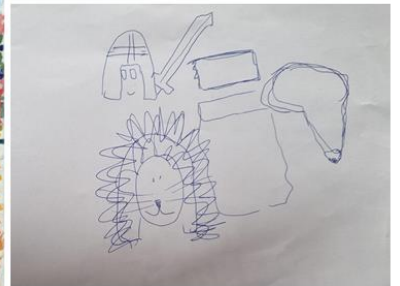
Participant 1:

Rich Picture 1
Uitgangsvraag: 'ziet hij mij?'

Gekozen kunstwerk

Rich Picture 2

Participant 2:

Rich Picture 1
Uitgangsvraag: Hoe rouw ik nu?

Gekozen kunstwerk

Rich Picture 2

Participant 3:

Rich Picture 1
Uitgangsvraag: Hoe voelt vijf jaar zonder mama?

Gekozen kunstwerk

Rich Picture 2

5.1 Geraakt worden

Rosa (2020) stelt dat het subject in een ervaring van resonantie geraakt of bewogen wordt door de wereld. Een subject voelt zich ontroerd of geraakt in een ontmoeting, op zo'n manier dat het subject zich aangesproken voelt en er een intrinsieke interesse ontstaat in dat wat in de wereld wordt ontmoet. Het subject ontvangt iets van de wereld, receptief, waardoor er een natuurlijke nieuwsgierigheid ontstaat (Rosa, 2020, p. 32).

Bij het kijken en selecteren van de kunstwerken, gaf allereerst participant 1 aan geraakt te zijn.

Participant 1 gaf in de interviews aan een gevoel te hebben direct te zijn aangesproken door één bepaald werk, zo zei ze:

Ik had ook wel andere bekeken, maar bij deze dacht ik meteen 'ja', dus dan moet die het zijn. Want ik kan bij heel veel denken, ja dit kan wel die ook wel, ja daar valt ook wel wat voor te zeggen. Maar dit was wel meteen de eerste waarbij ik meteen dacht, hmm ja die, ja dat lijkt me goed.

Wat maakte dat zij geraakt werd door het werk, is naar haar eigen zeggen niet door feitelijke kenmerken waar ze naar op zoek was binnen de kunst, maar een gevoel. Opvallend is dat ze een gevoel beschrijft waarbij ze als het ware wordt overrompeld door het werk, een zekere vorm van gegrepen worden waar Rosa ook over spreekt. Tegelijkertijd geeft ze aan dat het selecteren van het werk wel als een keuze voelde die *zij* maakte, de keuze kan zo worden begrepen als het antwoord dat zij geeft op het gevoel van het kunstwerk dat haar aangrijpt. Wat hierin voor haar doorslaggevend was, is dat haar zoekende en denkende houding naar de achtergrond verdween. Zo gaf ze aan:

Het was meer een gevoel. Ik denk dat hiervoor echt aan het zoeken was van zou dit kunnen zou dit kunnen. Bij deze had ik die gedachte niet meer, bij deze dacht ik 'ja dit kan' dus toen koos ik hem.

Ondanks dat participant 1 aangaf dat de keuze voor dit kunstwerk (zie figuur 3 en bijlage 5) gevoelsmatig is verlopen, heeft ze enkele kenmerken beschreven die voor haar belangrijk waren, wilde het werk haar kunnen raken. Namelijk gevoel van fijne, warme kleuren, rust en dat de betekenis van wat het werk uitbeeldt niet is vastgelegd. Zo zei ze:

Het voelt als een warme deken, ik kreeg er een warm en fijn gevoel van (...) Ik vond het hele fijne kleuren en ik vond het fijn dat het niet meteen helemaal duidelijk was .

Want bijvoorbeeld als je ernaar kijkt, denk ik 'is dit nu een meisje die hier loopt, of niet?'. Dat weet je eigenlijk niet zeker. Dat vind ik fijn. Dan kan je het lekker zelf bedenken... Dan is het gewoon goed, want ik heb het bedacht, dus dan is dat zo. Jij kan zeggen dat het niet zo is, maar we weten het allebei niet. En dat vind ik ook verder de rest van het werk ook zo. is dit nu een muur, of ook graag nog? Dat weet ik eigenlijk niet zo goed. Maar dat geeft mij een rustig gevoel, dat ik het niet weet.

Daarnaast sprak dit werk haar aan, doordat het geheel één eenheid was. Ook een kleur. Zo zei ze:

En ik vind het fijn dat het allemaal een beetje op elkaar lijkt. Dat het hier een klein beetje rood is, dat is prima, maar dat het niet heel veel is. Ik vind de combinatie ook prettig, dat dit heel rustig is (onderste deel) en hier kan je dan een beetje zoeken, voor mijn gevoel(...) Ik denk dat het me aantrok omdat ik het niet kende en omdat het niet zo strak is.

Ook bracht het werk herinneringen bij haar naar boven, waardoor ze zich er direct mee verbonden voelde. Opvallend is dat ze benoemde dat deze herinneringen haar ook een lichamelijke reactie opwekken. Op de vraag wat zij bij het werk voelde, zei ze:

Hmm. Ik voel niet dat mijn huid meteen warm voelt of zo, maar meer in mijn buik. Ik moet ook meteen glimlachen. Dat. Als ik daaraan denk, hoe hij op zijn buik in het water dook. Hij dook altijd op zijn buik in het water. Hij was altijd helemaal rood. Daar moest ik aan denken bij dat water in het kunstwerk bijvoorbeeld. Dan moet ik lachen omdat ik dat weer voor me zie.

Ja, we zijn heel vaak op vakantie geweest naar Spanje. Daar moest ik ook aan denken. Er gaan heel veel kleine fijne momentjes door mijn hoofd.

Ook participant 2 gaf aan dat ze ook met haar gevoel heeft gekozen dan dat het een rationele keuze was. Voor haar was een gevoel van rust dat het werk uitstraalde van belang. Ze zei:

Sowieso, dat hele kunstwerk gaf me een rustig gevoel. Dat ik dacht oja, het is gewoon super simpel. Er is water, er zijn rotsen stenen water huizen en wat bomen en *that's it*. Dat huisje voelde als een soort rustpunt in het schilderij.

Zoals uit deze uitspraak al blijkt, gaf Participant 2 aan dat voornamelijk één specifiek element uit het schilderij haar raakte; het huisje (zie figuur 3 en bijlage 5). Zo antwoordde ze bij de vraag waarom ze voor dit kunstwerk koos:

Nou, omdat toen ik met het kunstwerk sprak, van Andries Berre, haha. Daarin werd mijn aandacht heel erg getrokken naar dit huisje hier, dat aan de rand van de zee stond.

Ja, als je in eerste instantie naar het schilderij kijkt, zie je best veel maar lijkt het allemaal wel op elkaar. Maar als je de tijd neemt en heel gedetailleerd elk stukje langs gaat met mijn oog, dan viel dit huisje me op.

Ook voor haar waren zowel de kleuren als het abstracte, nog onbekende betekenis van het werk, van belang om geraakt te worden.

Ik houd van kleurrijke kunst. En ook wel een beetje abstract maar niet te abstract. Ik vind deze schildertechniek ook mooi of zo.

Ze gaf aan dat voor haar ook verlangen als element een rol speelde. Ze gaf aan te verlangen naar de plek die ze op het kunstwerk zag. Het gevoel wat de plek op het werk haar geeft, geeft haar een fijn gevoel wat maakte dat haar aandacht bij het werk bleef.

Toen klikte ik erop en toen pakte het me meteen. Nouja, ik dacht oh dit is wel echt zo'n landschap waar ik goed op ga. De zee, een schattig dorpje, wel heuvelachtig. Een beetje bergachtig, en groen. Het had gewoon heel veel tegelijk...

nou eerder een verlangen naar zo' n plek wel. Dat ik dacht, wat heerlijk als je in dat straatje woont.

Participant 3 gaf aan dat dat ook voor haar het belangrijk was dat de betekenis van het werk niet op het eerste gezicht duidelijk was. Ze noemde het werk hierdoor 'verwarrend', waardoor het haar interesse wekte. Daarbij kwam ook wederom het belang van de kleuren van het werk terug. Ze gaf aan:

Nou, ik vind altijd wel kunst leuk waarvan je niet meteen ziet wat het is. Dus als ik het schilderij zie met iemand er op, dan denk ik oké leuk iemand maar dan wil ik weer door lopen. Bij zoiets blijft het toch langer staan omdat je wilt snappen wat er is. En ik vind felle kleuren ook altijd wel leuk, dat spreekt me ook altijd wel aan. daar word ik vrolijk van, blijheid. Het hoeft niet allemaal zo saai denk ik.

Omdat ik deze verwarrend vond, het zijn geen duidelijke lijnen. Je ziet niet heel goed wat het is. Dus daarvoor moet je het groter maken, beter kijken wat het is.... ik moest

er wel een beetje inkomen. In het begin had ik zoiets van naja oké, ik zie wel dat het lijnen zijn. Maar toen ging ik eigenlijk de volgende opdracht al een beetje doen. Dat ik ging fantaseren van hoe zou het zijn als je op die weg bent, nou dan is het wel leuk dat je zo naar een andere weg kan en op een andere lijn kan. Maar ik denk dat daarom dit kunstwerk me wel aantrekt, want bij een simpeler of een meer realistisch schilderij vind ik het snel saai worden. Iets van de romantiek of zo. Dan kan je wel kijken welke dingen je erin kan ontdekken, maar ik raak dan al snel uitgekeken. Dat heeft niet meteen mijn aandacht.

Maar niet door het schilderij, want het schilderij heeft lekkere vrolijke kleurtjes. Het werk is opvallend. Als ik dit in het museum zou zien dan zou ik ook meteen afgeleid zijn en willen kijken wat het is.

Anders dan bij participant 1 en 2, benoemde participant 3 een element te herkennen in het schilderij wat ze in haar eerste *Rich Picture* had getekend, bij het tekenen naar aanleiding van haar uitgangsvraag: ‘hoe voelt vijf jaar zonder mama?’. Ze geeft hier aan dat haar keuze voor het schilderij achteraf bezien beïnvloed leek door de *Rich Picture*. Ze vertelde namelijk dat ze geraakt werd door het kunstwerk, vanuit de associatie van wegen die ze visualiseerde in de eerste *Rich Picture*. Ze voegde vanuit het schouwen naar het kunstwerk een element aan haar eerdere verhaal toe, namelijk de mogelijkheid om je vanuit een weg naar een andere te verplaatsen. Zo benoemde ze:

Ik dacht dat het me aansprak omdat er ook een soort van wegen in zitten. Maar dat is dus eigenlijk helemaal niet zo. Maar stel je voor, dat je dit ziet als een soort losse wegen die random op elkaar aansluiten. Dat je gewoon van pad naar pad kan. Dus hier kan je weer zo, je kan die kant op of die kant op of daarheen of zo heen. En al die kleurtjes, die erin zitten, want elke weg bestaat uit allemaal verschillende kleurtjes. Dat symboliseert dan voor mij dat alles overal zit.

5.2 Zelfeffectiviteit

Bij dit kenmerk wordt het subject uitgedaagd om actief te reageren en tegemoet te komen aan de oproep van datgene wat heeft geraakt. Bij het antwoorden aan de oproep van hetgeen dat ons raakt van de wereld, is het voor ons belangrijk dat we ervaren dat we de wereld ook kunnen antwoorden door een eigen actieve respons (Rosa, 2020, p. 32). In deze ontmoeting ervaren we zelfwerkzaamheid of effectiviteit, we voelen ons verbonden met de wereld omdat

we ervaren dat we invloed kunnen uitoefenen op de wereld en dus zelf werkzaam zijn (2020, p. 33).

De zelfeffectiviteit wordt middels de *Art-Based Learning* methode gestimuleerd door de participanten uit te nodigen de tijd te nemen om met het werk in gesprek te gaan. Daarnaast worden de participanten nog extra tot zelfeffectiviteit gestimuleerd door de toevoeging van het maken van de *Rich Pictures*, waarbij de participanten zelf gebruik mogen maken van materialen, kleuren en vormen die hen aanspreken. Nu volgt een beschrijving van de ervaringen van de participanten bij dit proces en opvallende uitspraken waarbij de zelfeffectiviteit naar voren komt.

Participant 1 nam actief deel aan de stappen van de *Art-Based Learning* methode, ze ging meteen aan de slag aan de tekening nadat ze haar tijd had genomen om naar het kunstwerk te kijken en associaties op te laten komen. Ze koos ervoor om losse onderdelen te tekenen, net zoals in haar eerste *Rich Picture*. Ze gaf aan dat het werk haar veel associaties bij haar deed opkomen. Bij de uitleg van wat ze had getekend zei ze:

Ik heb dus Kaapstad getekend, een warme deken en een kussen en een leeuw. Omdat ik de hele tijd moest denken aan het liedje van the Lion King, 'hij leeft in jou, hij leeft in mij'. Die ken je misschien wel. Ik heb the Gladiator getekend omdat, dit in het schilderij lijkt op een soort graan. Met bovenkant allemaal van die zaadjes, die je als je die in je vingers houdt er af kan trekken. En, er zit daar een scene in dat de gladiator doodgaat. Dan loopt hij daar doorheen. Ken je die scene? Die heb ik ook echt honderd keer met papa gekeken. En iedere keer vroeg hij weer op het einde 'gaat hij nou dood of niet'? Terwijl we die film al honderd keer hadden gekeken, dus iedereen wist al wat er ging gebeuren. Maar hij vergat dat iedere keer. En ik weet niet, ik moest daar gewoon aan denken.

Ik begon te kijken en toen begon ik er in mijn hoofd meteen een verhaaltje bij te maken. Omdat het niet zo duidelijk is begon ik meteen, oké wat zou dit zijn. Zou dit graan zijn? Zou dit graan zijn die bijna klaar is, of net geplant, moet dit dan geoogst worden? Toen kwam ik bij die bomen en toen dacht ik oh die hebben heel veel warmte, want er zijn van die rode puntjes omheen. Warm. Warm is het in Afrika. Zo ging het een beetje.

Participant 1 kreeg door het kijken naar het kunstwerk dus meerdere associaties, die haar aan haar vader liet denken. Wat opviel is dat er geen vaderfiguur uit het werk is af te leiden. Haar

associaties hadden betrekking tot herinneringen aan momenten met haar vader. Haar uitgangsvraag was ‘ziet hij mij’? Ze gaf aan bij het kijken naar het kunstwerk deze vraag te hebben losgelaten. Na een opmerking dat ze haar vader terugzag in haar werk, gaf ze aan:

Ja, uhu. Maar anders dan als ik het bewust was gaan zoeken. Ik haalde dit eruit omdat ik er een bepaald gevoel bij had, bij het kunstwerk. Niet omdat ik, omdat me dit kunstwerk me doet denken aan papa op een of andere manier. Maar het zit er wel ergens in.

Herinneringen aan het karakter van haar vader kwamen tijdens het kijken naar het kunstwerk ook naar boven. Dit in de vorm van een warm gevoel dat het kunstwerk haar ook gaf en ze vervolgens symboliseerde als een warme deken in haar *Rich Picture* (zie figuur 3 en bijlage 5). Zo zei zij:

Ja, ja. Al kon hij dingen wel heel klein maken. Hij kon iets bijna ook helemaal wegrationaliseren. Het zo klein maken dat het helemaal niet meer telt. Terwijl, soms maak je je gewoon druk om dingen, dan kan je dat niet helemaal wegdenken. Hij kon zelfs over kanker zeggen, het is maar kanker. Je hebt dingen die nog erger zijn. Terwijl, op een gegeven moment houdt dat op. Ik denk dat dat het ook een beetje met die deken is. Dat hij overal een warm gevoel over legt. Het doet me ook wel aan fijne dingen denken.

Participant 1 gaf aan dat het tekenen voor haar een fijn element was om zichzelf te uiten nadat ze naar het kunstwerk had gekeken, al sprak ze de voorkeur uit om nog meer opties te hebben gehad bij het uiten van haar gevoel. Bijvoorbeeld door te verven, waarbij ze naar eigen zeggen vrijere vormen kon maken dan bij tekenen. Wel gaf ze aan een drempel over om te gaan tekenen, vanuit een oordeel naar haarzelf toe. Zo zei ze:

Ik zat eerst in *struggle* met mezelf, omdat ik dacht ‘je kan niet tekenen’. Toen liet ik dat los, en toen ging het wel. Ik had wel liever meer vormen met verf willen tekenen, dat had ik fijner gevonden. Met verf kan je ook vormen doen. Ik heb het idee dat mijn gevoel duidelijker naar voren komt in een kleur en in een beweging dan in een plaatje wat ik heb getekend.

Participant 2 heeft het element wat haar het meeste aansprak in het kunstwerk meegenomen in haar *Rich Picture* en daarin uitvergroot op zo’n manier dat het overeenkomt met haar gevoel (zie figuur 3 en bijlage 5). Ze vertelde daarover:

Dus het huisje heb ik meegenomen in de tekening. En uh, de vraag ‘hoe rouw ik’, dat raakt denk ik hieraan in de zin dat het soms ook als een soort eenzaam huisje op een berg voelt. Maar tegelijkertijd wel met een hele open blik of zo, dus met uhm, ja veel ruimte er om heen. Om te kijken naar dat wat er is, en dan voelt de zee als een soort lekker cliché, maar dat komt en dat gaat en dat blijft wel bewegen of zo. En eigenlijk de maan en de sterren en de zon die zijn een soort van constant maar die bewegen ook in hun eigen manier. En dat is misschien ook wel het rouwen, dat is misschien ook wel iets wat er altijd is. Maar dat dat dus een soort van in verschillende gedaantes, momenten, vormen, dat ik dat kan zien vanuit mijn huis om me heen.

Ja, dat ik een soort van het huisje ben en de ruimte heb om te kijken van, wat gebeurt er vandaag. Nou vandaag is er een maan met sterren en dat is dan dat. En morgen is de zon er weer. Dat het aan de ene kant constant is, maar ook beweeglijk is.

Toen zag ik opeens van oh hier staat ook nog een huisje, en er staan ook nog huisjes er om heen. Maar dit huisje heeft raampjes en toen dacht ik oh grappig. Die staat er een beetje boven en zo vlak bij het water, dus toen dacht ik oh *funny*. En dat vormde een beetje de inspiratie voor dit huisje in mijn tekening. Want op het kunstwerk staat het huisje wel tussen andere huisjes maar staat het er een beetje boven. Ik heb het er uit getrokken en in z’n eentje op een berg gezet.

Ze geeft aan dat dit gevoel van verbinding en de uitwerking hiervan in de *Rich Picture* ontstond doordat ze niet te veel probeerde te duiden wat ze zag. Dat is opvallend omdat ze door het niet teveel te willen begrijpen, ruimte maakt voor een eigen invulling vanuit haar gevoel. Ze zegt:

Nou, ik denk dat ik een soort van, ik probeerde dus niet te duiden wat ik zag. Dat deed ik wel een beetje maar toen dacht ik, nee ik moet gewoon kijken, en dat lukte op zich best goed. En toen jij mij die opdracht gaf, dat ik toen een soort verbinding legde met het huisje. Van oké, dan moet het daar beginnen of zo. Ja.

Participant 2 gaf aan het tekenen als element eerst lastig te vinden. Toen ze ervoor open stond, vormde het wel een bepaald kader om haar interpretaties van het kunstwerk een plaats te

geven. Al was het voor haar ook nodig om daarna over haar tekening te kunnen vertellen, wilde ze er betekenis aan kunnen geven. Zo zei ze:

Ik vond het aan het begin een beetje vaag. En daarom heb ik denk ik ook een lelijke tekening gemaakt, zeg maar, ik vond dat doordat ik zelf de vraag moest bedenken. Was het een soort van super breed kader dat ik dacht, ja weet ik veel. Dus dat vond ik moeilijk, maar tegelijkertijd, ja. Ik was geneigd om te gaan schrijven in plaats van tekenen, omdat ik niet perse een kader had. En na het hiernaar kijken is er wel een soort kader, en dan is het tekenen eigenlijk veel leuker dan het schrijven.

Net als participant 2 heeft participant 3 ook een element uit het kunstwerk genomen en dat te hebben nagetekend in de *Rich Picture*. Zij heeft dit element ook uitvergroot en samengevoegd met haar gevoel rondom de verlieservaring. Hier leidde ze vervolgens een antwoord uit af. Ze gaf aan:

Ik heb getekend geïnspireerd op het kunstwerk. Het zijn een soort wegen op een kamer, op de verschillende muren. Ik dacht eerst dat het een weg was die door elkaar heen loopt, kronkelt door elkaar heen. Maar als je goed kijkt, zie je dat die weg dan helemaal nergens heen gaat. Dit houdt gewoon op, dan zit hier ineens weer een cirkel en dan komt dit ineens random ergens vandaan want dit sluit niet daar op aan.

Dus dit is een beetje waar het op geïnspireerd is. Ik dacht dat het me aansprak omdat er ook een soort van wegen in zitten. Maar dat is dus eigenlijk helemaal niet zo. Maar stel je voor, dat je dit ziet als een soort losse wegen die random op elkaar aansluiten. Dat je gewoon van pad naar pad kan. Dus hier kan je weer zo, je kan die kant op of die kant op of daarheen of zo heen. En al die kleurtjes, die erin zitten, want elke weg bestaat uit allemaal verschillende kleurtjes. Dat symboliseert dan voor mij dat, alles overal zit. Dus dat heb ik een beetje proberen na te tekenen. Al die wegen.

Ook voor participant 3 was het met name belangrijk om het verhaal te kunnen vormen. Het vormen van het verhaal maakte dat ze zich lichter voelde. Dus niet enkel het kijken, maar voornamelijk ook zelf het vormen van een verhaal maakt dat ze tot nieuwe interpretaties kon komen. Tot slot gaf zij aan een bepaald gevoel te krijgen van de gedachten die opkwamen toen ze naar het werk keek. Ze gaf dat de gedachten en associaties die opkwamen bij het kijken naar kunstwerk haar een warm gevoel gaven en ze dat gevoel graag meeneemt.

Al met al leek het alle drie de participanten te lukken om hun gevoel dat zij kregen bij het kijken van het werk via de tekenen tot uiting te brengen op zo'n manier dat ze er later in gesprek over konden uitweiden.

5.3 Onbeschikbaarheid

Het derde kenmerk van resonantie is onbeschikbaarheid: een resonante relatie kan niet worden gemanipuleerd of gefabriceerd (Rosa, 2020, p. 36). Resonantie wordt altijd gekenmerkt door een element van ongrijpbaarheid. Een voorwaarde aan een ervaring van verbondenheid met de wereld is dat er altijd iets ongekennds en verrassends te ontdekken is in de wereld. Volgens Rosa ervaren we de wereld pas echt zodra we het oncontroleerbare ontmoeten (Rosa, 2020, p.2). Onbeschikbaarheid verwijst naar de ervaring van niet weten wanneer en hoe de wereld invloed op ons zal hebben. Een mate van onverwachtheid zit ingebakken in de volledige ervaring van resonantie.

De participanten zijn alle drie bevraagd naar in hoeverre de keuze voor het kunstwerk en de uitkomsten op hun uitgangsvraag hen verraste. Ook is tijdens het tekenen en interviewen gelet op hun reactie. Zo viel het op dat de participanten bij de tweede *Rich Picture* gemakkelijker van start gingen dan bij de eerste tekening. Zo werd er sneller naar specifieke kleur gegrepen en gaven ze ook aan dat ze bij de tweede tekening duidelijker een beeld hadden van wat ze wilde tekenen, vanuit hun gevoel. Dit was niet vanzelfsprekend, omdat alle drie de participanten aangaven zelf niet veel te tekenen in het dagelijks leven. Participant 2 gaf de neiging te hebben te schrijven, maar toch verrast te zijn door het tekenen in combinatie met het praten achteraf:

Dus dat beeldende werkt wel, plus ook dan het duiden. Want alleen tekenen, ik denk dat ik het dan nog steeds een beetje vaag had gevonden.

Ook de andere participanten gaven aan dat het praten achteraf meer duidelijkheid schiep.

De onbeschikbaarheid van de resonantie, kwam naar voren doordat participanten aangaven dat de keuze voor het kunstwerk gevoelsmatig en een momentopname was. Zo vertelde participant 1 op basis van een gevoel het kunstwerk te hebben gekozen, niet vanuit een intentie. Zo zei zij:

Ja, ik had een andere kunnen kiezen. Dat wel. Maar ik wilde iets wat ik nog niet kende, of dat ik meteen dan een gevoel bij had. Omdat ik best veel musea bezocht heb, dan heb ik al een idee erbij. Dus ik wilde iets wat ik nog niet kende. Ik had ook wel andere bekeken, maar bij deze dacht ik meteen 'ja', dus dan moet die het zijn.

Later gaf ze aan dat de associaties die ze bij het kunstwerk kreeg, zich onverwachts voordeden. Ze vertelde meermaals niet te weten waarom ze ergens aan dacht, of wat maakte dat een associatie in haar op kwam. Naar aanleiding van een anekdote waarbij ze een film met haar vader keek vertelde ze dat ze niet begreep waarom, maar dat de associatie ‘zomaar’ in haar op kwam:

Terwijl we die film al honderd keer hadden gekeken, dus iedereen wist al wat er ging gebeuren. Maar hij vergat dat iedere keer. En ik weet niet, ik moest daar gewoon aan denken... en ik had ook hoe langer ik naar het kunstwerk keek, hoe milder ik werd. Ik voelde me steeds rustiger worden denk ik, ja, dan gaan er van die dingen door mijn hoofd van ‘laat het maar even gaan’. Ik weet niet waarom... Ja, dat kwam zomaar in me op.

Over de associaties vertelde ze:

Ik denk dat als ik niet naar het kunstwerk had gekeken ik daar niet mee kwam. Maar ik denk ook dat als ik naar een ander kunstwerk had gekeken, ik met iets anders was gekomen. Het hoort er wel bij.

Participant 1 gaf na afloop aan vooraf een andere verwachting te hebben bij de uitkomst van de uitgangsvraag. Dit maakt dat het lijkt alsof de uitkomst van de methoden haar onverwachts doen overkomen. De relatie tussen haar en het kunstwerk is niet vooraf te bepalen wat een mate van onbeschikbaar aantoont.

Nee, vooraf dacht ik nog er komt een ja of een nee uit op de vraag. Maar nu denk ik, er komt geen ja of een nee op, ik denk laat maar gaan. Het voelt wel echt als een antwoord. Ik heb de ja of nee nu niet meer nodig. Dat had ik niet gedacht.

Participant 2 vertelde over hoe alles verandert en daardoor onvoorspelbaar is. Dat alles onvoorspelbaar aanvoelt, geeft haar juist een gevoel van geruststelling. Dit gevoel heeft zij verwerkt in haar tekening. Zo vertelde ze:

Die tweede tekening, ik heb geen idee wat er achter mijn raampje te zien is als ik ‘s ochtends mijn gordijnen open doe, maar ik weet wel wat er iets zal zijn en dat het morgen misschien weer anders is. Dus het is nog steeds geen vaststaand antwoord. Maar wel het antwoord dat er geen antwoord is. Wel vaste elementen. Dat ‘het’, wat het dan ook mag zijn, dat dat er altijd is maar misschien in een andere vorm voorbij

komt. Alles beweegt, de zon en de maan gaan natuurlijk altijd volgens dezelfde cyclus en de golven zijn meer warrig. En het is soms ook warrig en soms heel duidelijk

Over de voorspelbaarheid van haar gevoel en het verloop van de *Art-Based Learning* methode geeft zij aan de uitkomsten niet geheel verassend te vinden, wat minder duidt op de aanwezigheid van het kenmerk onbeschikbaarheid. De beelden en metaforen die ze erbij heeft gevormd waren voor haar wel nieuw, maar niet zozeer verassend.

Ik denk niet dat het iets nieuws is, maar het wel concreter heeft gemaakt. Doordat ik het beeldend heb moeten maken en doordat ik het moest uitleggen. Anders had ik het gewoon getekend en dat was het. Maar toen jij er vragen over ging stellen dacht ik oh dan betekent dit misschien dat.. maar de visie, of mijn visie op rouw, dat is niet perse nieuw.

Misschien als ik een ander kunstwerk had gekozen dan was er een andere tekening uitgekozen en dan was dat ook prima. En uhhm.. het voelde ergens ook een beetje random omdat er dus zoveel keus is. Maar goed, dat is niet erg.

Participant 3 benoemde enkele elementen van wat zij tekende 'willekeurig'. Zo gaf ze ook aan dat sommige dingen die ze had getekend willekeurig waren. Ze hechtte er waarde aan dat het kunstwerk vrij geïnterpreteerd kon worden door de mate van abstractie, aangezien het werk geen heel duidelijke afbeelding weergeeft.

Ik kan hier langer bij kijken omdat uhhm.. omdat je hier niet meteen ziet wat het is, dus je moet een beetje zelf op zoek gaan naar wat het zou kunnen zijn. En misschien een soort onverwachtheid of zo, dat je dat wil vinden.

Na afloop gaf ze aan dat ze niet had verwacht dat het kijken naar een kunstwerk haar tot andere inzichten zou kunnen leiden. Deze mate van verassing duidt wel op de aanwezigheid van onbeschikbaarheid. Zo zei ze:

Ik had ook niet verwacht dat ik door het kijken naar een kunstwerk op zoiets zou komen, dus dat vind ik wel verassend. Ik heb verder niet heel veel met kunst of zo, dus wel grappig om een keer te proberen.

Alle drie de participanten waren verrast over hoe het kunstwerk hen aansprak. Het lijkt er op dat het praten over deze ervaring het gevoel versterkt, zo gaven ze alle drie aan dat hun verhaal helderder werd op het moment dat ze erover spraken.

5.4 Adaptieve transformatie

Het vierde kenmerk van resonantie is de uitkomst van de resonante ervaringen: adaptieve transformatie. In het proces van geraakt worden door iets en daarop reageren en antwoorden, worden we getransformeerd in de zin dat een coproductie ontstaat. Wanneer iemand een ervaring van resonantie heeft, met een persoon, boek, melodie, idee, een landschap of iets dergelijks wordt diegene in deze ontmoeting getransformeerd (Rosa, 2020, p. 34). Ook de wereld verandert mee, dat ene boek of dat ene lied is nu anders dan voorheen. Getroffen worden voegt iets nieuws toe aan de ervaring en kan leiden tot een ander perspectief op de omstandigheden. Het nieuwe perspectief is intrinsiek verbonden met existentiële waarden van die persoon.

Participant 1 gaf aan anders tegen haar uitgangsvraag aan te kijken door de ontmoeting met het kunstwerk. Haar uitgangsvraag was of haar vader haar nog ziet. Voor haar gevoel heeft zij door het kijken naar kunst een antwoord gevonden op haar vraag. Zo vertelde ze:

‘Nou de conclusie in mijn hoofd is nu meer, maakt het uit of hij me ziet. en dat is niet een vraag, maar dat is meer een, besef. Dat hij hoe dan ook wel trots op mij zou zijn, op wat dan ook, dat is in mijn hoofd wel belangrijker dan of hij dat nu zou zien of niet.

Ik vind het moeilijk uit te leggen, maar dat het ergens nog wel voelt als dat ik.. verantwoording is niet het goede woord. Maar dat ik het aan hem kan vertellen zonder dat hij daarop hoeft te reageren zeg maar. Omdat ik eigenlijk toch wel goed weet hoe hij zou reageren. Dus het antwoord zou zijn dat het gesprekje nog wel heel belangrijk is, maar het antwoord niet zo.

Ik denk dat ik het een conclusie is die ik al weet, maar dat wel heel fijn is soms om de bevestiging te krijgen. Om het gewoon te horen. En bij tijden kan ik het gewoon wel zelf bedenken, omdat ik wel voel dat ik bijvoorbeeld.. dat ik mijn leven op die manier inricht en leef dat als hij me zou zien, dat hij dan wel trots op me zou zijn. Of dat ik wel weet wat hij zou zeggen. Maar, op sommige momenten is het gewoon fijn om het wel te horen. Bijvoorbeeld met zo'n kaart die ik dan krijg. Terwijl, dat is het gekke. Hij heeft het wel geschreven terwijl hij het helemaal niet mee heeft gemaakt.

Dus wie weet zou hij dat helemaal niet nu zo voelen. Terwijl, toch voelt het wel alsof hij het nu zo zou voelen. Dat een beetje.

Dit geeft haar een gevoel van rust:

Het maakt me milder denk ik. ik heb er ook een handje van, net had ik meer een bozige vraag, van 'waarom ziet hij me niet'. Terwijl, dat is nu weg. Dat soort gedachtes. Nu denk ik dat niet meer. Ik denk nu meer dat ik er vertrouwen in mag hebben. Al ziet hij me wel, al ziet hij me niet, het is allebei goed. Je weet het wel, dat. Dat gevoel heb ik nu meer. En ik had ook hoe langer ik naar het kunstwerk keek, hoe milder ik werd. Ik voelde me steeds rustiger worden denk ik, ja, dan gaan er van die dingen door mijn hoofd van 'laat het maar even gaan'. Ik weet niet waarom.

Hmm... nou, dat kunst mij wel rustig kan maken blijktbaar. Dat heb ik ontdekt. Als ik er de tijd voor neem. Dat is wel nodig. En dat ik het dus fijn vind, om er langer naar te kijken. En dat ik het fijn vind om in mijn eigen gedachten te verzinken, dat vind ik lekker. En daar heb je de tijd voor nodig, voordat ik dan verzonken ben.

Ze vertelde dat ze gehecht is geraakt aan het kunstwerk, en het kunstwerk voor haar ook een transformatie heeft ondergaan. Zo vertelde ze:

Ik ben er een beetje aan gehecht. Omdat ik er een warm en fijn gevoel bij heb. Omdat het dus een beetje voelt als een stukje van papa, en dan wil ik het dus vasthouden.

Het gevoel wat ze bij het kunstwerk had was voor haar ook duidelijk, wat maakte dat ze gerichter wist wat ze wilde tekenen bij de tweede tekening.

Participant 2 gaf aan zich ook rustiger te voelen als ze terugkeek naar haar tweede tekening dan na de eerste. Zo gaf ze aan:

Het geeft een veel rustiger gevoel dan al deze losse, zoekende, wirwar, leegte en niet leegte. Ik weet niet. Het eerste voelt warriger dan het tweede.

Ze gaf aan rust in te vinden in haar vraag, 'hoe rouw ik?', doordat ze zich door het kijken naar het kunstwerk realiseerde dat het steeds anders voelt en dat dat mag.

Ik denk wel dat het in eerste instantie heel erg, een soort van vaststellen van oké ik weet het niet en het is leeg, en hoe werkt dat dan en help. En die tweede tekening, ik

heb geen idee wat er achter mijn raampje te zien is als ik 's ochtends mijn gordijnen open doe, maar ik weet wel wat er iets zal zijn en dat het morgen misschien weer anders is.

Maar dat ik bij het eerste meer het zoekende tekende. Bij het tweede ook wel zoekend maar dan met mijn voeten op de grond. En bij de eerste tekening meer eerder het gevoel zoekend naar een antwoord. En bij de tweede tekening eerder het antwoord is dat er geen antwoord is of zo.

In de tekeningen die zij heeft gemaakt, is te zien hoe ze meer kleur gebruikt en meer eenheid in haar tekeningen heeft gevonden (zie figuur 3 en bijlage 5). Waar in de eerste tekening meer losse onderdelen zijn getekend, is de tweede *Rich Picture* een tekening waarin één element is uitgewerkt. Ook is het opvallend dat de eerste tekening veel meer vanuit het zoeken en het vragen is getekend, zo zijn er vraagtekens en zoekende wegwijsbordjes getekend. De tweede tekening lijkt een antwoord op deze vragen te zijn. In die zin is er sprake van een adaptieve transformatie, al geeft participant 2 ook aan dat het inzicht uit de tweede tekening niet nieuw voor haar is. Zo zegt ze:

Nou het is niet helemaal nieuw, maar ik denk wel dat het doordat ik het zo getekend heb, heb ik het ook zo verwoord. En dat had ik hiervoor misschien ook wel op een andere manier verwoord maar niet met deze metaforen denk ik

Maar ik denk niet dat het iets nieuws is, maar het het wel concreter heeft gemaakt...Maar toen jij er vragen over ging stellen dacht ik oh dan betekent dit misschien dat, maar de visie, of mijn visie op rouw, dat is niet perse nieuw.

Participant 3 gaf aan door het werk nieuw inzicht te hebben opgedaan wat ze direct kon relateren aan haar uitgangsvraag 'hoe voelt vijf jaar rouw voor mij?'. Hierover vertelde ze voor het doorlopen van de stappen van de *Art-Based Learning* methode:

Nou, dat dit wel een beetje symboliseert hoe het voelt. Dat je eerst met z'n alle was en naja, uhh.. dat vijf jaar voelt als een groot ding en dat maakt wel dat je terug gaat kijken van wat is er allemaal gebeurt de afgelopen vijf jaar. Waar ze allemaal niet bij was. En als ik dan kijk naar het hele proces, voelt het wel alsof we allemaal op andere paden lopen. Dus dat is een beetje wat ik wilde symboliseren. Dat je eerst met z'n allen loopt en dat ieder daarna wel een eigen weg is gegaan.

In het kunstwerk zag zij die paden terug waar ze over sprak, maar leek het met elkaar verbonden, wat voor haar een geruststellend idee is.

Als ik dat dan vergelijk met de eerste tekening waar iedereen recht een eigen pad had, dan zegt dit voor mij dat iedereen wel een eigen pad heeft maar het niet zo recht is. Iedereen kan altijd even naar een ander pad toe, als je dat wilt. Dat vlindertje heb ik er ook weer ingezet, want dat is nog steeds mama. En die is eigenlijk ook overal. Dus dan zou de boodschap misschien zijn dat je elkaar niet.. bij de andere tekening moet je een weg terug om het pad van de ander op te zoeken. Hier kan je altijd overal ergens heen. Dit zegt meer van, iedereen is altijd overal bereikbaar. Er is meer verbintenis.

Ook voor haar was haar antwoord niet zozeer iets wat ze nog niet wist, zoals bij participanten 1 en 2, maar dat hoe het was goed was. Het gaf haar een fijn gevoel.

Want ik merk dat het met die vijf jaar, dan ga je wel terugkijken van wat is er allemaal gebeurt. En het voelt dan echt zo dat iedereen zijn eigen kant op gaat. Mijn oudste zus heeft een kindje, en die gaat daar haar eigen weg in. ik vind dat soms lastig want ik heb daarin het gevoel dat je van elkaar verwijderd raakt. Terwijl, dat saamhorigheidsgevoel wat er nog wel was toen mama er was, dat ik dat ook wel graag in stand wil houden. Dat gaat niet meer op die manier terug komen, maar misschien wel in een andere vorm. Of in een ander gevoel, zoals in deze tweede tekening. Dat we toch verbonden kunnen zijn. Dat voelt fijn.

Ze gaf aan dat het voornamelijk het maken van het eigen verhaal bij het kijken naar het kunstwerk haar vrolijker maakte.

Nou.. uh. Het maakte me wel vrolijk toen ik mijn eigen verhaal er bij ging maken in mijn hoofd. Omdat ik bij de eerste tekening, waar iedereen een eigen pad neemt, dat geeft het gevoel dat iedereen z'n eigen kant op moet. Dat hoort ook wel een beetje bij volwassen worden. Maar het fijne aan de tweede tekening is dat je altijd een beetje op elkaars pad kan komen, even langs kan gaan . Zonder dat je dan weer terug moet gaan naar je eigen pad. Dat is misschien ook wat ik soms zoek, dat ik denk, ik wil toch wel die verbinding houden ondanks dat je je eigen pad loopt.... dat alle kleurtjes overal zitten, dat het meer samen is in plaats van allemaal los.

Daarnaast benoemde ze zich ook lichter te voelen na het doorlopen van de stappen van de *Art-Based Learning* methode.

Opvallende thema's

Bij het analyseren van de uitspraken vielen twee thema's op die belangrijk lijken te zijn voor de participanten om in contact te komen met het kunstwerk en associaties te laten opkomen, namelijk: tijd en vrije interpretatie.

5.6 Tijd

Alle drie de participanten gaven aan dat het hen hielp om de tijd te hebben om met aandacht naar het kunstwerk te kijken.

Zo zei participant 3:

Ja, dat is doordat je er toch langer naar gaat kijken en omdat je die eerste tekening gemaakt hebt...Ik wil er langer naar kunnen kijken.

Ook participant 2 had het over 'langer kijken' naar het kunstwerk:

Dat ik er langer naar kon kijken, want anders had ik gewoon gezien oh leuk dorpje aan het strand, punt. Maar nu ging ik zo kijken. Dus ik denk dat tijd, dat dat er wel door komt ja.

Als je in eerste instantie naar het schilderij kijkt, zie je best veel maar lijkt het allemaal wel op elkaar. Maar als je de tijd neemt en heel gedetailleerd elk stukje langs gaat met mijn oog, dan viel dit huisje me op. Toen zag ik opeens van oh hier staat ook nog een huisje, en er staan ook nog huisjes er om heen.

Participant 1 vertelde dat het nemen van de tijd haar rustiger maakte:

Hmm.. nou, dat kunst mij wel rustig kan maken blijktbaar. Dat heb ik ontdekt. Als ik er de tijd voor neem.

Zoals participant 1 hier zegt, is het van belang om tijd te nemen, wil het kunstwerk kunnen spreken. Dit sluit aan op de theorie van Rosa (2018; 2020), die stelt dat we leven in een wereld waarin de tijd snel gaat en het rendement vluchtig is. Wanneer tijdservaringen ons haastig voordoen, is er weinig ruimte om resonantie te ervaren. Tijd vrijmaken om juist niet met de tijd bezig te zijn, maar met aandacht voor de ervaring zelf, blijkt voor de participanten van waarde om tot een verdiepende ervaring te komen.

5.7 Vrije interpretatie

Een ander thema dat in bij het analyseren vaker naar voren is gekomen, is het belang van de vrije interpretatie. Zoals hierboven beschreven, kozen alle drie de participanten voor een

kunstwerk waarbij niet direct duidelijk was wat er werd afgebeeld. Er werd gesproken over een mate van ‘onverwachtheid’ en ‘verwarring’ in de kunstwerken wat nieuwsgierigheid opwekte om langer naar het werk te kijken. Zo vertelde de participanten:

Omdat je hier niet meteen ziet wat het is, dus je moet een beetje zelf op zoek gaan naar wat het zou kunnen zijn.

Je ziet niet heel goed wat het is. Dus daarvoor moet je het groter maken, beter kijken wat het is.

Dit wekt niet alleen nieuwsgierigheid, maar geeft ook een geruststellend gevoel. Omdat het niet duidelijk is wat er is afgebeeld, lijken de participanten meer ruimte te voelen om hun eigen interpretaties en associaties op te laten komen.

Hmm, dan kan ik het lekker zelf bedenken. Dan is het gewoon goed, want ik heb het bedacht, dus dan is dat zo. Jij kan zeggen dat het niet zo is, maar we weten het allebei niet.

Belangrijk na het nemen van de tijd en vrij interpreteren, bleek tot slot het narratieve element. Het vertellen over de ervaring lijkt bemoedigend te zijn om de inzichten te laten landen. Zo gaf participant 2 aan:

Ja het beelden, plus ook dan het *duiden*. Want alleen tekenen, ik denk dat ik het dan nog steeds een beetje vaag had gevonden.

Nu de relatie tussen de jongvolwassenen en de kunstwerken zijn beschreven aan de hand van de kernmerken van resonantie, worden de uitspraken van de jongvolwassenen in de conclusie verder geïnterpreteerd om antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag.

6. Conclusie en discussie

De centrale vraag van dit onderzoek is: *In welke mate kan het kijken naar kunst volgens de Art-Based Learning methode een bron zijn voor interpretatiemogelijkheden bij jongvolwassenen met een verlieservaring?*

In het eerste deel van deze conclusie wordt antwoord gegeven op de vraag in hoeverre uit de uitspraken van jongvolwassenen blijkt dat de *Art-Based Learning* methode een geschikte methode is om interpretatiemogelijkheden te ontwikkelen na een verlieservaring. Daarbij zal worden ingegaan op de voorwaarden die hieraan verbonden zijn. Vervolgens volgen de implicaties van deze uitkomsten voor de geestelijke verzorging. Nadat deze implicaties zijn beschreven, wordt in een korte methodische reflectie ingegaan op de uitvoering van het onderzoek en het functioneren van de onderzoekster. Dit discussiedeel wordt afgesloten met aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

6.1 Interpretatie resultaten

Uit de analyse van de resultaten kan worden geconcludeerd dat alle drie de participanten in dit onderzoek tot nieuwe interpretaties zijn gekomen met betrekking tot hun verlieservaring. Zij waren alle drie in staat om middels het doorlopen van de stappen van de *Art-Based Learning* methode het kunstwerk te interpreteren in relatie tot hun initiële vraagstelling. Bovendien meldden alle drie een gevoel van rust en welbehagen na afloop van de activiteit.

Alle participanten gaven aan geraakt te zijn door een specifiek kunstwerk, waarbij zij aangaven dat deze emotionele reactie voortkwam uit een gevoelsmatige ervaring. Deze ervaring werd veelal aangezet door een verlangen naar de locatie van het kunstwerk, door associaties of herinneringen die het oproept, of door de opvallende lijnen en kleuren binnen het werk. Met name de kleurensamenstelling van het kunstwerk bleek van belang te zijn, waarbij warme en vrolijke kleuren uitnodigend waren voor de participanten.

Bij alle participanten werkte het kunstwerk uitnodigend om er langer naar te kijken, waarbij nieuwsgierigheid werd gewekt en de aandacht van de participanten werd vastgehouden. Opvallend was dat ondanks de uitgebreide keuzemogelijkheden, twee participanten hetzelfde kunstwerk selecteerden en dit elk op een unieke wijze interpreterden. Dit onderstreept de persoonlijke en unieke relatie tussen individu en kunstwerk, en de variëteit aan interpretaties en associaties die hieruit voortvloeien.

Naast de emotionele impact van de kunstwerken, blijkt uit de resultaten dat de participanten tot nieuwe interpretaties kwamen met betrekking tot hun verlieservaringen. Hoewel sommige inzichten voor hen niet volledig nieuw waren, boden ze toch een geruststellende werking. Visueel gezien toonden de *Rich Pictures* een transformatie, waarbij de tweede tekening een antwoord vormde op de gestelde vraag in de eerste *Rich Picture*, na het doorlopen van de *Art-Based Learning* methode.

Belangrijke voorwaarden om echt in contact te treden met de kunstwerken en nieuwe interpretaties te ontwikkelen met betrekking tot het verlies, waren met name het nemen van voldoende tijd en het gevoel van vrijheid in interpretatie. Participanten merkten op dat het ontbreken van tijdsdruk hen in staat stelde om met meer aandacht en rust naar het kunstwerk te kijken, wat resulteerde in een bredere waaier aan associaties en interpretaties.

Bovendien bleek dat alle deelnemers voor een niet-realistisch schilderij kozen, wat hen meer vrijheid gaf in de interpretatie. Abstracte werken boden hen een veilige ruimte om het kunstwerk te interpreteren vanuit hun eigen perspectief. Het vertellen over de verlieservaring en de *Rich Pictures* werden als essentieel beschouwd om interpretaties te internaliseren en transformaties zichtbaar te maken.

Tot slot is ook het bespreken van de ervaring van het doorlopen van de *Art-Based Learning* methode in combinatie met de verlieservaring een essentiële voorwaarde om de opgedane interpretaties te internaliseren en te verwoorden.

6.2 Implicaties voor geestelijke verzorging

Geestelijk verzorgers vervullen een cruciale rol in het bieden van ondersteuning aan mensen die geconfronteerd worden met ervaringen van contingentie, zoals verlies. Contingentie wordt gekenmerkt door gebeurtenissen die buiten de controle van het individu liggen en die mogelijk maar niet noodzakelijk optreden, waardoor een ervaring van transcendentie ten opzichte van het zelf ontstaat. In vergelijking met andere disciplines binnen de geestelijke gezondheidszorg, neemt het concept van zelftranscendentie een belangrijke positie in binnen de geestelijke verzorging. Zelftranscendentie kan worden begrepen als een religieuze ervaring, waarbij het individu zijn of haar eigen grenzen overstijgt (Joas, 2008, p. 7).

Bij het ervaren van verlies wordt men vaak bevangen door het verlies, waarna een interpretatiecrisis optreedt. Traditionele bronnen van betekenis, zoals religie, kunnen hierbij ondersteuning bieden. Echter, in de hedendaagse vloeibare moderne samenleving, waarin religie minder vanzelfsprekend is, staan jongvolwassenen vaak met lege handen wat betreft

dergelijke betekenisvolle kaders. Deze moeten zij voor zichzelf nog ontdekken (Bauman, 2013; Giddens, 1991, p. 10). Ondersteuning van geestelijke verzorging bij zingeving is dan passend.

De resultaten suggereren dat het gebruik van de *Art-Based Learning* methode, waarbij kunst wordt gebruikt als medium voor zelfreflectie en interpretatie, jongvolwassenen kan helpen bij het vinden van nieuwe perspectieven en interpretaties met betrekking tot hun verlieservaringen. Deze benadering biedt geestelijk verzorgers een nieuw instrument om jongvolwassenen uit te nodigen tot creatieve en persoonlijke interpretaties na het ervaren van verlies en zo betekenis te kunnen geven aan het verlies. Een groot voordeel is dat de methode op deze manier (met weinig materiaal) toegankelijk toepasbaar is in meerdere contexten.

6.3 Methodische reflectie

Hoewel het onderzoek waardevolle inzichten geeft in de totstandkoming van interpretatiemogelijkheden bij jongvolwassenen met verlies, waren er ook gebreken aan dit onderzoek en zijn er kritische vragen gesteld. Ten eerste was dit onderzoek kleinschalig van aard, met een beperkt aantal deelnemers. Dit maakt het moeilijk om bredere conclusies te trekken over de rol van kunst bij het interpreteren van verlieservaringen. Hierdoor vraagt het om verder onderzoek om te kijken of de bevindingen ook bij andere vergelijkbare groepen te vinden zijn. Daarnaast is het onderzoek fenomenologisch van aard, wat betekent dat de interpretaties van de onderzoeker en de participanten een grote rol spelen. Intersubjectiviteit speelt daarbij een rol, doordat het onderzoek door één onderzoeker is uitgevoerd en geanalyseerd. Hierdoor kan er sprake zijn van een interpretatiebias, wat het onderzoek minder betrouwbaar maakt. Hier is in zekere mate rekening mee gehouden door overleg te voeren met de scriptiebegeleider en door de interpretatie van uitspraken bij de participanten te controleren tijdens de interviews.

Daarnaast is er in het verloop van het onderzoek ook het nodige methodologisch aangepast. In de oorspronkelijke beschrijving van de *Art-Based Learning* methode lopen deelnemers door een museum. Kunstwerken in een museum doen vanzelfsprekend anders aan dan het kijken naar kunstwerken via een *tablet*. Tegelijkertijd maakte deze keuze het mogelijk om het onderzoek op een efficiënte manier uit te voeren waardoor het toegankelijk en makkelijk toepasbaar blijft. Ook de toevoeging van de *Rich Pictures* kunnen de resultaten hebben beïnvloed, maar was van groot belang gezien een aantal inzichten anders niet aan bod waren gekomen. Bovenstaande maakt wel dat de uitkomsten van dit onderzoek alleen in deze specifieke combinatie opgaan en met voorzichtigheid geïnterpreteerd dienen te worden. Tot

slot dient opgemerkt te worden dat de interpretatie van de uitspraken van de participanten met behulp van een theorie, de resonantiethorie, een beperking vormt. Door de keuze voor slechts een theorie wordt de focus enerzijds beperkt, anderzijds wordt deze meer aangescherpt en daardoor meer valide. De manier waarop huidig onderzoek is uitgevoerd kent wellicht beperkingen, maar maakte het voor onderzoeker mogelijk om kleinschalig kwalitatief onderzoek uit te voeren.

6.4 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Na het uitvoeren van het onderzoek naar de *Art-Based Learning* methode als hulpmiddel voor geestelijk verzorgers bij ondersteuning van jongvolwassenen met een verlieservaring, rijst de vraag naar mogelijke vervolgstappen en aanbevelingen voor toekomstig onderzoek. Allereerst kan worden opgemerkt dat het noodzakelijk is om de langetermijneffecten van de *Art-Based Learning* methode verder te onderzoeken. Hoewel het huidige onderzoek enkele veelbelovende resultaten laat zien, is het van belang om te achterhalen of het gebruik van de *Art-Based Learning* methode op de langere termijn leidt tot nieuwe interpretaties en inzichten ten aanzien van verlies.

Een ander punt van overweging is de inclusie van verschillende leeftijdsgroepen in toekomstig onderzoek. Dit zou kunnen helpen om eventuele leeftijd gerelateerde verschillen in de perceptie en verwerking van verlieservaringen te laten zien. Ook zou het interessant zijn om beide methodes van de kunstbeleving (rondlopen in een museum tegenover in eigen omgeving kunstwerken bekijken via een *tablet*) te vergelijken.

Daarnaast zou vervolgonderzoek ook uit kunnen gaan van de inzet van de *Art-Based Learning* methode naar andere ervaringen van contingentie dan verlies. Door de effectiviteit van de *Art-Based Learning* methode bij verschillende vormen van onverwachte gebeurtenissen te onderzoeken, ontstaat een breder begrip van de veelzijdigheid van deze benadering. Door deze aanbevelingen te volgen, kunnen toekomstige studies de bruikbaarheid van de *Art-Based Learning* methode als instrument voor geestelijk verzorgers verder onderbouwen en verfijnen. Tot slot wordt vervolgonderzoek in het belang van de intersubjectiviteit ook geadviseerd om met meerdere onderzoekers naar de analyses te kijken.

Literatuur

- Arnett, J. J. (2007). Emerging adulthood: What is it, and what is it good for? *Child Development Perspectives*, 1 (2), 68-73.
- Bauman, Z. (2013). *Liquid modernity*. John Wiley & Sons.
- Beaumont, S. L. (2013). Art therapy for complicated grief: A focus on meaning-making approaches. *Canadian Art Therapy Association Journal*, 26(2), 1-7.
- Beal, C. C. (2013). Keeping the story together: A holistic approach to narrative analysis. *Journal of Research in Nursing*, 18(8), 692-704.
- Bijpost, S., Mirck, M., Peschier, Y., & van de Loo, B. (2013). Herinneringen creëren: Toepassing van kunstzinnige therapie in de palliatieve zorg. *Pallium*, 15(4), 24-25.
- Bollas, C. (2017). *The shadow of the object: Psychoanalysis of the unthought known*. Londen: Routledge.
- Bohnet, N. L. (1992). Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 30(1), 40-40.
- Bood, Z. M., Scherer-Rath, M., Sprangers, M. A., Timmermans, L., van Wolde, E., Cristancho, S. M., & Helmich, E. (2019). Living with advanced cancer: Rich Pictures as a means for health care providers to explore the experiences of advanced cancer patients. *Cancer Medicine*, 8(11), 4957-4966.
- Bood, Z. M., van Liemt, F., Sprangers, M. A., Kobes, A., Weeseman, Y., Scherer-Rath, M., & Helmich, E. (2022). This is what life with cancer looks like: Exploring experiences of adolescent and young adults with cancer using two visual approaches. *Supportive Care in Cancer*, 1-9.
- Bonavita, A., Yakushko, O., Morgan Consoli, M. L., Jacobsen, S., & Mancuso, R. L. L. (2018). Receiving spiritual care: Experiences of dying and grieving individuals. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 76(4), 373-394.

- Bosman, J. T., Bood, Z. M., Scherer-Rath, M., Dörr, H., Christophe, N., Sprangers, M. A., & van Laarhoven, H. W. (2021). The effects of art therapy on anxiety, depression, and quality of life in adults with cancer: A systematic literature review. *Supportive Care in Cancer*, 29, 2289-2298.
- Coelho, A., & Barbosa, A. (2017). Family anticipatory grief: An integrative literature review. *American Journal of Hospice and Palliative Medicine*, 34(8), 774-785.
- Corr, C. A. (2020). Elisabeth Kübler-Ross and the “five stages” model in a sampling of recent American textbooks. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 82(2), 294-322.
- Cunsolo, A., & Ellis, N. R. (2018). Ecological grief as a mental health response to climate change-related loss. *Nature Climate Change*, 8(4), 275-281.
- De Mönnink, H. (2017). *Verlieskunde*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity, youth and crisis*. New York: Norton.
- Fiddelaers-Jaspers, R. (2019). *Een rugzak vol verdriet: Kwetsbaarheid én kracht van rouwende jonge mensen*. Utrecht: Ten Have.
- Fram, S. M. (2013). The constant comparative analysis method outside of grounded theory. *Qualitative Report*, 18, (1), 1-25.
- Fuchs, T. (2018). Presence in absence. The ambiguous phenomenology of grief. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 17(1), 43-63.
- Gershman, N., & Braddeley, J. (2010). Prescriptive photomontage: A process and product for meaning-seekers with complicated grief. *Annals of American Psychotherapy*, Fall, 28-34.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity.
- Haar, A. ter & Smid, G. (2021). De fenomenologie van de rouw. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 47(1), 27-41.

- Hartog, I., Scherer-Rath, M., Kruizinga, R., Netjes, J., Henriques, J., Nieuwkerk, P. & Van Laarhoven, H. (2020). Narrative meaning making and integration: Toward a better understanding of the way falling ill influences quality of life. *Journal of health psychology, 25*(6), 738-754.
- Joas, H. (2008). *Do we need religion?: On the experience of self-transcendence*. Londen: Routledge.
- Keirse, M. (2017). *Helpen bij verlies en verdriet: Een gids voor het gezin en de hulpverlener*. België: Lannoo Meulenhoff.
- Keirse, M. (2021). *Anders leven: Pleidooi voor een humanere en meer verbonden samenleving*. België: Lannoo Meulenhoff.
- Kibiswa, N. K. (2019). Directed qualitative content analysis (DQICA): A tool for conflict analysis. *The Qualitative Report, 24*(8), 2059-2079
- Klass, D., & Silverman, P., & Nickman, S. (1996). *Continuing bonds: New understandings of grief*. New York: Taylor & Francis.
- Kling, H., & van Os, J. (2017). Existentiële overwegingen: De vergeten integratief subjectieve dimensie en haar betekenis voor de gezondheidszorg. *Psyche & Geloof, 28*(2), 52-62.
- Kofod, E. H. (2021). The grieving killjoy: Bereavement, alienation and cultural critique. *Culture & Psychology, 27*(3), 434-450.
- Kübler-Ross, E., & Kessler, D. (2005). *On grief and grieving: Finding the meaning of grief through the five stages of loss*. New York: Simon and Schuster.
- Lister, S., Pushkar, D., & Connolly, K. (2008). Current bereavement theory: Implications for art therapy practice. *The Arts in Psychotherapy, 35*(4), 245-250.
- Lutters, J. H. R. (2012). *In de schaduw van het kunstwerk: Art-Based Learning in de praktijk*. Antwerpen: Garant.
- Lutters, J. H. R. (2020). *Art-Based Learning: Handboek creatief opleiden*. Bussum: Coutinho.

- Neimeyer, R. A. (2001). *Meaning reconstruction & the experience of loss*. Washington: American Psychological Association.
- Neimeyer, R. A. (2016). Meaning reconstruction in the wake of loss: Evolution of a research program. *Behaviour Change*, 33(2), 65-79.
- Neimeyer, R. A. (Ed.). (2012). *Techniques in Grief Therapy*. Abindon: Taylor & Francis.
- Neimeyer, R. A., & Thompson, B. E. (2014). Meaning making and the art of grief therapy. In R. A. Neimeyer & B. E. Thompson (Eds.), *Grief and the expressive arts* (pp. 3-13). Londen: Routledge.
- Pallialine. (2023). *Herziene richtlijn zorg in stervensfase*. <https://palliaweb.nl/richtlijnen-e-palliatieve-zorg/richtlijn/stervensfase> (geraadpleegd op 5 maart 2024).
- Papa, A., & Maitoza, R. (2013). The role of loss in the experience of grief: The case of job loss. *Journal of Loss and Trauma*, 18(2), 152-169.
- Park, C. L. (2010). Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological Bulletin*, 136(2), 257.
- Parkes, C. M. (1998). Coping with loss: Bereavement in adult life. *BMJ*, 316(7134), 856-859.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (4th ed.). California: SAGE Publications.
- Plum, R., & van de Laar, E. (2012). Toekomst van de geestelijke verzorging. *Tijdschrift Voor Geestelijke Verzorging*, 15(68), 24-31.
- Puchalski, C., Ferrell, B., Virani, R., Otis-Green, S., Baird, P., Bull, J. & Sulmasy, D. (2009). Improving the quality of spiritual care as a dimension of palliative care: The report of the Consensus Conference. *Journal of Palliative Medicine*, 12(10), 885-904.
- Reynolds, M. W., Nabors, L., & Quinlan, A. (2000). The effectiveness of art therapy: Does it work? *Art Therapy*, 17(3), 207-213.

- Ricoeur, P. (1986). Life: A story in search of a narrator. In *Facts and values: Philosophical reflections from western and non-western perspectives* (pp. 121-132). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM). (2022). *Mentale gezondheid van jongeren: enkele cijfers en ervaring*. <https://www.rivm.nl/gezondheidsonderzoek-e-covid-19/kwartaalonderzoek/jongeren/mentale-gezondheid> (geraadpleegd op 5 maart 2024).
- Robak, R. W., & Weitzman, S. P. (1995). Grieving the loss of romantic relationships in young adults: An empirical study of disenfranchised grief. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 30(4), 269-281.
- Rosa, H. (2016). *Leven in tijden van versnelling: Een pleidooi voor resonantie*. Den Haag: Boom Lemma.
- Rosa, H. (2019). *Resonance: A Sociology of Our Relationship to the World*. Cambridge: Polity Press.
- Rosa, H. (2020). *The Uncontrollability of the World*. Cambridge: Polity Press.
- Robin, L., & Omar, H. A. (2014). Adolescent bereavement. *International Journal of Child and Adolescent Health*, 3(3), 331–340.
- Schreiner, L., & Bordonaro, G. P. W. (2019). Using nontraditional curricular tools to address death and dying in nurse education. *Journal of Hospice & Palliative Nursing*, 21(3), 229-236.
- Scherer-Rath, M. (2013). Ervaringen van contingentie en spirituele zorg. *Psyche en Geloof*, 24, 184-195.
- Smid, G. E. (2020). A framework of meaning attribution following loss. *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 2-12.
- Spekschoor, E. (2023). Een focus op rituelen bij existentiële problematiek van jongeren. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 26(110), 53-59.

- Stroebe, M., & Schut, H. (1999). The Dual Process Model of coping with bereavement: Rationale and description. *Death Studies, 23*, 197–224.
- Stroebe, M., & Schut, H. (2010). The dual process model of coping with bereavement: A decade on. *OMEGA-Journal of Death and Dying, 61*(4), 273-289.
- Stroebe, M., Schut, H., & Stroebe, W. (2007). Health outcomes of bereavement. *The Lancet, 370*(9603), 1960-1973.
- Tal, Z., Koren, C., & Yahav, R. (2023). Existential experiences of hope following parental loss during adolescence: a retrospective perception. *Mortality, 1-16*.
- Ter Haar, A., & Smid, G. (2021). De fenomenologie van de rouw. *Tijdschrift voor Psychotherapie, 47*(1), 27-41.
- Trimbos Instituut. (2022). *Hoger onderwijs moet werk maken van mentale gezondheid studenten*. <http://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/hoger-onderwijs-moet-werk-maken-e-van-mentale-gezondheid-studenten> (geraadpleegd op 1 maart 2024).
- Trimbos Instituut. (2023). *Cijfers: psychische gezondheid*. <https://www.trimbos.nl/kennis/cijfers/psychische-gezondheid-ggz/#leeftijd> (geraadpleegd op 1 maart 2024).
- Van Dalen, E. (2019). *De interpretatiecrisis bij ongeneeslijke kanker: Een religiewetenschappelijk onderzoek naar verklaringen, het onverwachte, tragiek en de gewaarwording van het andere*. Münster: LIT Verlag.
- Van den Berg, M. C., & Scherer-Rath, M. (2023). Zingeving en contingentie in het levensverhaal van adolescenten: Een kwalitatief pilotonderzoek naar betekenisgeving bij adolescenten in het voortgezet onderwijs. *Religie & Samenleving, 18*(2), 104-132.
- Van den Bout, J., Boelen, P. A., & de Keijser, J. (1998). Rouw. In *Behandelingsstrategieën bij gecompliceerde rouw en verliesverwerking* (pp. 1-16). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

- Van den Brand, J., Hermans, C., Scherer-Rath, M., & Verschuren, P. (2013). An instrument for reconstructing interpretation in life stories. *In Religious Stories We Live By* (pp. 169-180). Leiden: Brill.
- Van den Brand, J. (2016). *Levensverhaal en pedagogische handelingsoriëntatie in de laatmoderne tijd: Een kwalitatieve survey onder leraren in het Nederlandse katholieke basisonderwijs* (Vol. 2). Münster: LIT Verlag.
- Van de Geer, J., & Leget, C. (2012). How spirituality is integrated system-wide in the Netherlands Palliative Care National Programme. *Progress in palliative Care*, 20(2), 98-105.
- Verhoeven, N. (2018). *Wat is onderzoek?*. Amsterdam: Koninklijke Boom uitgevers.
- Verschuren, P. J. M. (2009). *Praktijkgericht onderzoek: Ontwerp van organisatie-en beleidsonderzoek*. Den Haag: Boom Lemma.
- VGvZ. (2016). *Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015*. (geraadpleegd op 5 maart 2024).
- Walsh, K., Jones, L., Tookman, A., Mason, C., McLoughlin, J., Blizard, R., & King, M. (2007). Reducing emotional distress in people caring for patients receiving specialist palliative care: Randomised trial. *The British Journal of Psychiatry*, 190(2), 142-147.
- Weeseman, Y., Scherer-Rath, M., Christophe, N., Dörr, H., Helmich, E., Sprangers, M. A. & van Laarhoven, H. W. (2023). Co-creative art processes with cancer patients from the artists' perspective: a qualitative study exploring resonance theory. *Supportive Care in Cancer*, 31(5), 287.
- Westerhof, G., & Bohlmeijer, E. (2010). *Psychologie van de levenskunst*. Amsterdam: Boom.
- Worden, J. W. (2018). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. Springer Publishing Company.
- Wuchterl, K. (2019). Religious-philosophical contingency and empirical theology. *Journal of Empirical Theology*, 32(2), 169-187.

Bijlage 1: Uitvoerige beschrijving stappen Art-Based Learning methode

De vier stappen van de ABL-methode zijn de volgende.

A. Het stellen van een persoonlijk relevante vraag

De eerste stap staat in het teken van het stellen van een persoonlijke relevante vraag. De toeschouwer wordt hierbij uitgenodigd een voor zichzelf zinvolle vraag te stellen. De vraag heeft betrekking op de binnenwereld van de toeschouwer zelf en ontstaat door een dialectisch proces van zelfveraring. Voorbeelden zijn ‘ waarom ben ik bang voor de dood?’ of ‘hoe kan ik meer in het moment genieten?’ (Lutters, 2012, p. 13). Ondanks dat het formuleren van de uitgangsvraag ingewikkeld kan lijken, is de keuze vaak subjectiever dan in eerste instantie wordt gedacht.

Lutters maakt bij de ontwikkeling van de vraag onderscheid tussen verschillende soorten vragen die geschikt zijn voor ABL (2020, pp. 67-72). Als eerste spreekt hij van de existentiële vraag. Existentiële vragen beginnen bij de erkenning van het bestaan. We moeten voorafgaand aan het formuleren van de vraag datgene wat we bevragen, het andere, erkennen. Ontologie gaat vooraf epistemologie: ook als de toeschouwer niets van kunst weet is het wel van belang dat het kunstwerk als bron wordt erkend. Een goede vraag is volgens Lutters ten tweede een urgente vraag, omdat daarin de nieuwsgierigheid naar een antwoord ligt. Achter een urgente vraag schuilt iets wat de toeschouwer beroert, waar hij of zij verbinding mee voelt. Ten derde stelt Lutters dat het accepteren van de ongearticuleerde vraag opgevat kan worden als het ongedachte weten wat in een subject zit. Dit ongedachte weten gaat ervan uit dat we veel meer weten dan we zelf denken. Zo kunnen vragen die uit ons onderbewuste naar voren komen en in eerste instantie random lijken, helemaal niet zo toevallig zijn. Bij deze vragen kunnen associaties maar ook geconfronteerd worden met een ernstige situatie een rol spelen. Vaak komen er vragen op waarvan we niet wisten dat we die hadden. Tot slot spreekt Lutters van de onbegrijpelijke vraag, wat hij als beste vraag aanduidt. Een vraag die onbegrijpelijk is, heeft iets verwonderlijks. Het komt zomaar boven drijven en draagt daarmee een energie in zich die de vraag sterk maakt. Ook scheidt een onbegrijpelijke vraag ruimte voor het verwerpen van bestaande opvattingen en condities, en ontstaat er vrijheid die tot beweging aanzet. Bij de totstandkoming van een goede vraag, kan het helpen als de toeschouwer zelf een fictief alter ego voorstelt, die de vraag aan de toeschouwer stelt. Deze voorstelling van een alter ego scheidt vaak vrije ruimte om bepaalde vragen te stellen die de toeschouwer anders niet durft te stellen.

B. Het luisteren naar een sprekend object

De tweede stap gaat over het gekozen kunstwerk dat spreekt. De toeschouwer wordt luisteraar van het kunstwerk, waarbij het kunstwerk een ‘sprekend’ object wordt. Allereerst wordt bij deze stap de vraag van de vragensteller losgelaten (Lutters, 2020, p. 74). Om een relatie met het kunstwerk aan te gaan is het nodig dat er, na een verkenning van de eigen gedachten, ruimte ontstaat om het kunstwerk te laten spreken en te horen. De eigen gedachten moeten hiervoor tijdelijk worden opgeschort.

Na het formuleren van de vraag wordt een keuze gemaakt voor een kunstwerk (Lutters, 2012, p. 13). De keuze voor een kunstwerk moet aldus Lutters gebeuren als een dagdroom; de keuze wordt bepaald in dialoog met onderbewuste wensen, behoeften en angsten. Dat maakt de vraag en de keuze voor een kunstwerk beide deels doordacht, deels intuïtief. Ze dienen zich beide aan en het is aan de vragensteller en toeschouwer om zich te laten toe-eigenen. Om niet zelf een kunstwerk te kiezen maar te luisteren naar welk kunstwerk zich aandient, moet de toeschouwer ‘een switch of mind’ maken.

De toeschouwer houdt zich vervolgens bezig met *close reading*, waarbij het aandachtig en nauwkeurig het anders-zijn van het werk in zich opneemt. Alle esthetische details die zich openbaren worden waargenomen. Lutters haalt bij deze stap een quote van Bollas aan ter vergelijking: ‘*A form of meditation and a sort of openness to the possibility of inspiration*’ (Bollas 2004, 4). Door middel van tekst, beeld of muziek vertelt het kunstwerk de toeschouwer een verhaal. Echter, de toeschouwer hoeft nog niets te duiden, enkel het kunstwerk is in deze fase aan het woord. Dit maakt deze stap uiterst receptief, zo stelt Lutters dat de toeschouwer in deze stap bespeeld wordt door het object (Lutters, 2012, p. 14). Soms kan een *distant reading* een onderdeel zijn van *het close readen* van het kunstwerk. De toeschouwer zoomt dan even uit, in plaats van in om dat wat zich wil openbaren langzaam te ontvangen als woord of beeld. Deze ervaring van het sprekende object levert voor de toeschouwer veel materiaal op voor het creatieve denken dat in de volgende fase als beginpunt dient. Door het kunstwerk te bekijken, steeds vanuit een ander detail, wordt het sprekend object een *teaching object* en wordt een afwijkend eigen verhaal zichtbaar. Het zet een transformatie in gang bij de toeschouwer, waarbij er een fictieve werkelijkheid ontstaat (Lutters, 2020, p. 77).

C. Het betreden van een mogelijke wereld

De derde stap is een dialectisch moment dat vraagt om wilskracht en lef van de toeschouwer. De toeschouwer gaat in deze stap de dialoog aan met het kunstwerk via een proces van verbeelding. In plaats van dat wordt aangestuurd op betekenis, is het van belang dat allerlei paden en zijpaden worden doorlopen (Lutters, 2012, p. 15). De toeschouwer laat alle associaties, aangrenzende ervaringen en bijbehorende beelden, ideeën en herinneringen toe die samenkomen in een mogelijke wereld. Via associatie worden ongebruikte verbindingen gelegd. Deze vrije ruimte waar alle associaties er mogen zijn is niet gecontroleerd, maar wel gestileerd door levende beelden die vanuit als analogie of allegorie doorwerken (2020, p. 82). Vanuit kunstreceptie wordt overgegaan naar kunstproductie (Lutters, 2020, p. 79). Zodoende ontstaat gaandeweg een nieuw kunstwerk. Belangrijk voor deze stap is dat het idee dat fantasie niet waar is, wordt losgelaten. Om tot nieuwe mogelijke werelden te komen, moet de toeschouwer fictie als waarheid beschouwen en waarheid als een vorm van fictie. De toeschouwer van het kunstwerk valt samen met de fictie, net zoals hij of zij in het dagelijks leven versmelt met de wereld om hem heen.

Lutters spreekt over het divergerende denken bij deze stap, waarmee hij ‘anders denken’ met behulp van de verbeelding bedoelt. Door creatief-artistische verbeeldingskracht is het mogelijk om in andere werelden te vertoeven. Als mensen zijn wij hier alle toe in staat, denk aan fantasieverhalen in films. Bijvoorbeeld in de boeken en films van Harry Potter wordt een wereld neergezet die bestaat uit verbeelding en voorbijgaat aan de materiële werkelijkheid. In het geval van ABL fungeert het kunstwerk als het ware als toegangspoort om deze wereld te betreden (Lutters, 2020, p. 80). Om deze wereld te betreden, moet de toeschouwer wederom een *mindshift* ondergaan. Hierbij wordt het kunstwerk niet langer als een object beschouwd, maar als een driedimensionale ruimte waar hij in toe kan treden. Er zijn geen vaste codes, het is een vrije speelruimte.

Om het denken op gang te helpen, wordt er bij deze stap aangeraden om met pen en papier vrijuit te schrijven. Hierbij wordt er niet meer naar het kunstwerk, maar enkel naar het papier gekeken. Het schrijven draagt bij aan de concentratie van het denken (Lutters, 2020, p. 83). In deze fase is een rustige omgeving nodig om het innerlijke proces goed te doorlopen.

D. Het vertellen van een eigen verhaal

Bij de vierde en laatste stap wordt er getracht iets van een samenhang van de mogelijke wereld te vinden. Hier wordt reflectie, begrip en betekenisgeving getransformeerd tot een

nieuw eigen verhaal. De toeschouwer was eerder lezer van het kunstwerk, nu de schrijver van het eigen verhaal. Dat maakt ABL tot een narratieve benadering. De toestand van versmelting met de mogelijke wereld wordt losgelaten en het materiaal wordt vervolgens geïnventariseerd en gebruikt bij het beantwoorden van de vraag. Hiervoor wordt teruggekeerd naar de beginvraag. Deze vraag heeft onderbewust doorgewerkt in het gehele eerdere proces, maar heeft niet de boventoon gevoerd. Het was eerder een stimulans voor de energie tijdens het proces (2020, p. 90). Het terugkeren naar de vraag maakt de cirkel van het rond, van *selflearning* wordt er naar *selfteaching* gegaan. De onderzoeker staat stil bij diens ervaringen, de eerste en de derde persoon vallen samen. Zo stelt Lutters (2020, p. 16) dat het eenvoudige zelf altijd op zoek is naar ervaringen en het complexe zelf daar vervolgens over nadenkt. Het proces begon met het stellen van een vraag waarna een dialoog met het kunstwerk tot stand is aangegaan. Vervolgens transformeert het in de laatste fase waarbij er mogelijkheid is tot zelfstandig denken in vrijheid. Hierbij wordt betekenis gegeven aan alles wat in de vorige fases is opgedaan. Al het vorige is dan ook dienstbaar aan het relatieve proces dat leidt naar het vertellen van het eigen verhaal. Dit is een talig proces, een taalspel waarin er wordt geschreven in de eigen taal met behulp van kunst. Vanuit het divergeren, uitzoomen, gaat het in de laatste stap om convergeren, maken (Lutters, 2020, p. 88). Dit kan individueel, maar ook in een groep waarbij ervaringen worden uitgewisseld. Samenvattend, alles wat relevant is gebleken in het eerdere proces krijgt in deze vierde fase een plek. De toeschouwer kijkt naar wat dit betekent op het moment dat hij weer terugkomt bij de vraag. Het antwoord is uiteraard subjectief en niet te herhalen. Het belangrijkste is dan ook niet de uitkomst, maar dat het verhaal een nieuw gezichtspunt is wat nog niet eerder is benoemd (Lutters, 2020).

Concluderend zijn er vier belangrijke ‘wetten’ bij de ABL-methode die van belang zijn de vier fasen van de methode goed te kunnen doorlopen. Ten eerste dat het leven met vragen een nieuwe wereld openbaart. Ten tweede, kunstwerken hebben een verhaal te vertellen als je genoeg geduld hebt om te luisteren naar wat het werk te vertellen heeft. Ten derde, waarlijke kennis ontstaat alleen als je bereid bent de grenzen tussen feit en fictie te overschrijden. Tot slot, het vinden van antwoorden op belangrijke vragen vereist moed, moed om te reizen door onbekende innerlijke gebieden (Lutters, 2020).

Bijlage 2: Handleiding ABL en interviewguide

Handleiding ABL en interviewguide

Vooraf

“Fijn dat u wilt meewerken aan mijn onderzoek. Wilt u het toestemmingsformulier doornemen, en indien u het ermee eens bent ondertekenen?”

Uitleg gesprek

“Ik ga u straks uitnodigen om een vraag te onderzoeken over uw verlieservaring aan de hand van een kunstwerk. De vraag en het kunstwerk mag u zelf kiezen. Het onderzoek kunt u zien als een reis die u zelf maakt. Ik wil u dan ook uitnodigen om zo het onderzoek zo open mogelijk te benaderen. Het is een experimenteel onderzoek waarbij de uitkomst een verrassing is, alles is mogelijk en niks is fout zolang u dicht bij uzelf blijft. Ik fungeer in deze reis slechts als begeleider en zal in het begin en aan het eind vragen stellen over uw ervaringen.”

STAP 1: Het stellen van een persoonlijk relevante vraag

Uitleg vraag

“Ik wil u uitnodigen een vraag te formuleren met betrekking tot het verlies van uw naaste die voor u persoonlijk relevant is. De vraag is een vraag over uw binnenwereld, het betreft u zelf. Een goede vraag is vaak een vraag doe ineens in uw op komt, het hoeft niet ergens op te slaan. Het is belangrijk dat de vraag van binnenuit komt, dat u er enige urgentie bij voelt.”

“Als u het lastig vindt om tot een vraag te komen, kan het helpen om uzelf een fictieve ander voor te stellen die u een vraag stelt. Wat zou iemand u nu vragen als hij of zij met uw leven mee kon kijken? ”

TUSSENSTAP: Het maken van de ‘Rich Picture’

“Ik wil u vragen om een tekening te maken over uw vraag. Zo ’n tekening wordt ook wel Rich Picture genoemd. Een ‘Rich Picture’ is een rijke weergave van een complexe situatie. Het is

hierbij de bedoeling dat u een tekening maakt die laat zien wat de vraag voor u betekent en die weergeeft hoe u nu in het leven staat met betrekking tot de vraag. Ik geef u hier ongeveer tien minuten de tijd voor.”

Jongvolwassene krijgt 10 min, één vel met 3 potloden met de primaire kleuren: rood, geel, blauw, zwart. (patiënt kan roepen als eerder klaar, wat langer de tijd geven wanneer nodig). minimale materialen + tijd om het intuïtief tekenen te stimuleren, er is geen goed/fout).

Let op!

- Tekening hoeft helemaal niet heel mooi te zijn.
- Ervaringen, gevoelens en emoties verwerken
- Bijvoorbeeld mensen, dieren, symbolen, en grafieken gebruiken.
- Zo veel mogelijk van de situatie uit beelden, dus ook emoties, je eigen waarden, sociale rollen en de omgeving.
- Mag onderdelen met elkaar verbinden, maar niet te gestructureerd.
- Zo weinig mogelijk woorden

Zie voorbeeld Rich Picture.

Interviewguide Gesprek

Zet het opnameapparaat aan.

Zorg dat je of noteert over welk onderdeel de participant op welk moment vertelt, of dat je op de opname duidelijk benoemt over welk onderdeel de participant vertelt.

- *“Kunt u mij vertellen wat u heeft getekend?”*

- *“Ik zie dat u [...] heeft getekend ...*

... wat is dit?/Wat betekent dit?

... wat maakt dat u heeft u gekozen om dit te tekenen?

... wat voor emotie(s) heeft u geprobeerd uit te drukken?

... waarom heeft u die specifieke kleur gebruikt?

... waarom heeft u [onderdeel] benadrukt?

... waarom heeft u voor deze verhoudingen gekozen?

- *Als ik het goed begrijp dan heeft u [onderdelen] getekend, waarbij de belangrijkste onderdelen, ervaringen, en/of emoties [...] waren, klopt dit?*

- *Zijn er onderdelen bij die voor u het meest belangrijk zijn?*

STAP 2: Het luisteren naar een sprekend object

Luisteren naar het kunstwerk

“Voor de volgende stap wil ik u vragen uw geformuleerde vraag even te laten rusten voor wat het is. Ik wil u uitnodigen een kunstwerk te kiezen dat u intuïtief het meest aanspreekt.”

“Ik wil u nu uitnodigen om het kunstwerk tot u te laten spreken. Dit door niet te duiden wat u ziet, maar alle details in alle rust in u op te nemen, te ervaren waar uw aandacht naar toe gaat. Dit wordt een close reading van het kunstwerk genoemd.

Doet het kunstwerk iets met u? Voelt u iets specifiek als u ernaar kijkt? Zegt het werk u iets? Om u dit in alle rust te laten doen, laat ik u nu alleen.”

STAP 3: Het betreden van een mogelijke wereld.

“Nu u tot in detail naar het kunstwerk hebt gekeken en geluisterd, wil ik u vragen om alle associaties, beelden, ideeën en herinneringen die mogelijk in u opkomen te onderzoeken en uit te diepen. In deze fase mag u losgaan in uw eigen fantasie, vanuit de ontmoeting met het kunstwerk. Wat heeft u ervaren? Wat maakt het kunstwerk bij u los? Welk verhaal komt er in uw op?”

STAP 4: Het vertellen van een eigen verhaal

“Ik wil u nu opnieuw uitnodigen een tekening te maken, waarbij u teruggaat naar uw uitgangsvraag. Ik wil u uitnodigen om een antwoord probeert te formuleren op uw vraag. Ik wil u vragen opnieuw een tekening te maken waarin u laat zien wat de vraag voor u betekent en hoe u nu in het leven staat met betrekking tot de vraag.”

Pak opnieuw de tekenmaterialen – Herhaal eerdere opdracht Rich Picture

Zet het opnameapparaat aan

GESPREK 2

- *Kunt u mij vertellen wat u heeft getekend?*

- *Ik zie dat u [...] heeft getekend ... wat maakt dat u dat heeft getekend?*
- *“Als ik het goed begrijp dan heeft u [onderdelen] getekend, waarbij de belangrijkste onderdelen, ervaringen, en/of emoties [...] waren, klopt dit?”*
- *Zijn er onderdelen bij die voor u het meest belangrijk zijn?*
- *Kunt u mij meenemen in de keuze en de ontmoeting met het kunstwerk?*
- *Is er iets wat u in de ontmoeting met het kunstwerk heeft ontdekt met betrekking tot uw vraag?*
- *Denkt u dat u anders over uw vraag zou denken als u niet op deze manier naar het kunstwerk had gekeken?*
- *Hoe heeft u deze manier van kijken naar kunst ervaren?*
- *Heeft u nu alles kunnen vertellen wat u wilde vertellen of is er nog iets dat wij nog niet besproken hebben?*
- *Wat heeft u anders getekend dan bij de eerste tekening? Wat maakt dat u het anders heeft getekend?*

Afronding

Sluit het gesprek af. Bedankt de jongvolwassene, vraag of hij/zij nog vragen heeft.

Waar op te letten bij de Rich Pictures

- Benadrukking van elementen:

- Staat iets centraal?
- Is iets groter getekend dan de rest?
- Zijn er dikkere lijnen gebruikt voor een element?
- Is iets meerdere keren getekend/herhaald?
- Opvallende kleur gebruikt?
- Tekst gebruikt?

- Personen:

- Lichaamsgrootte en verhoudingen in grootte tussen personen: Zijn er personen groter of kleiner afgebeeld?

- Verhoudingen tussen onderdelen van het lichaam: Zijn bepaalde lichaamsdelen groter of kleiner afgebeeld dan andere lichaamsdelen (bijv. grotere oren)?
- Afwezigheid van lichaamsdelen: Zijn bepaalde lichaamsdelen (opzettelijk) weg gelaten (bijv. geen oren)?
- Gezichtsuitdrukkingen: Zijn er gezichtsuitdrukking gebruikt om emoties duidelijk te maken (bijv. blij, boos, angstig, verward)? *Let hierop op de mond, ogen, wenkbrauwen, enz.*
- Kleuren: Is er verschil in kleur tussen personen? Verschil in kleur tussen lichaamsdelen?
- Tekst: Staat er tekst bij de persoon/personen?

- Symbolen:

- Kleuren: Wat voor kleuren zijn er gebruikt; om wat voor reden?
- Lading/gevoel: Zijn er symbolen die een bepaald gevoel uitdrukken; positieve (bijv. hartje, zon, enz.) of negatieve symbolen (bijv. donkere wolken, vraagteken, enz.)?
- Betekenis: Wat is de betekenis van elk symbool?
- Metaforen: Worden bepaalde symbolen als metafoor gebruikt? Wat voor metafoor?
- Tekst: Staat er tekst bij het symbool?

- Connecties tussen elementen:

- Kleuren: Verschillende kleuren gebruikt om connecties te maken?
- Pijlen en lijnen: Is er verschil in dikte van pijlen/lijnen? Kleuren van pijlen/lijnen? Richting van pijlen? Soort pijlen/lijnen (e.g. vaste lijn, stippellijn, enz.) Staat er tekst bij de pijlen/lijnen? Gebroken pijl of lijn?
- Afscheiding: Zijn er juist lijnen gebruikt om bepaalde delen van de tekening af te scheiden van de rest? Waarom?

Bijlage 3: Transcriptie semigestructureerde interviews

O: onderzoeker

P1: participant 1

P2: participant 2

P3: participant 3

Kleurcode per kenmerk resonantie:

Getroffen worden

Zelfeffectiviteit

Onbeschikbaarheid

Adaptieve transformatie

Participant 1

Gesprek na tekening 1

O: wat heb je getekend kan je dat vertellen?

P1:

Bij tekening van Universiteit

Ja, ik heb de mijn universiteit getekend. En mijn diploma dat ik net heb gehaald. Dat is het eerste grote life event wat hij niet meemaakt, maar waarvan ik me afvraag. Ik heb ook een kaartje gekregen van hem, dat hij trots op me is. Maar dan denk ik, of dat dan echt zo is of niet. Daarom heb ik dat getekend.

Bij tekening van volle tafel

Na mijn diploma-uitreiking zijn we uit eten geweest, behalve met hem. En toen hij nog leefde kon dat helemaal niet zo goed. Mijn moeder ging niet per se goed om met de ouders van mijn vriend. En nu ging het wel heel goed. Dat kwam, omdat ik nu een kaartje kreeg en toen moest letterlijk iedereen huilen. Dus het voelde heel warm en liefdevol, niet heel verdrietig. Dus ik had een beetje het idee alsof hij het nog zat te regelen of zo. Nou dat was sowieso heel fijn om met z'n allen te eten.

Bij tekening van werk

En dan heb ik ook nog het ziekenhuis getekend waar ik werk, want ik heb ook heel vaak het idee dat als ik daar loop 'zou hij dit nu zien, zou hij nu weten hoe ik dit doe?' En dan

eigenlijk ook een beetje wat hij daarvan zou vinden. En ik zou dan natuurlijk graag horen dat hij trots op me is.

Bij tekening van moeder en zusje

En ik heb mama en mijn zusje getekend. Omdat, nou, ik had nooit echt de beste relatie met hun eigenlijk. En ja, voordat papa doodging heb ik wel heel erg mijn best gedaan om hem het gevoel te geven dat we met z'n drieën elkaar zouden blijven vinden. Dat we niet drie eilandjes zouden worden. En, ik heb best wel het gevoel dat dat lukt. Zonder dat we heel erg hard ons best moeten doen, dat de gezamenlijkheid sterker is geworden. Daarom heb ik ook een kring om de tafel getekend, dat ik denk, zie je?! Ik doe wat ik jou heb beloofd?! Dat. Dus dan hoop ik dat hij dat weet of zo. En los daarvan ben ik ook blij, en vind ik het ook fijn. En ik ben weer gaan hockeyen bij de club waar ik altijd hockeyde. Hij zei altijd tegen mij dat ik daarnaartoe terug moest, en dat heb ik ook gedaan. En hij had gelijk, ik zit daar helemaal op mijn plek. Maar dat weet hij dan niet meer.

Van tekening van baby en hockeystick

Uhm en ik heb een baby getekend, omdat dat iets is waar wij nu mee bezig zijn. En ik denk van, wat zou hij dan weten ofzo. Wat zou hij daarvan vinden? We hebben daar het wel over gehad, en dat heeft ook wel een beetje met die hockeystick te maken. Want hij heeft altijd gezegd, ik ging altijd met mijn neefje bij de hockey kijken. Hij had toen een beetje de leeftijd van de vader van mijn neefje eigenlijk. En toen waren er van die snotkindjes die vroegen van 'is dat je opa'. Toen was mijn vader van, ik ga nooit meer kijken want zie ik er uit als een opa? Dat kan echt niet. Dat doe ik wel als Maudje komt. Dus toen zei ik, Maudje? En toen zei hij, ja zo gaat jouw kind heten. Als jouw kind gaat hockeyen, dan ga ik kijken. Dus ik ben daar ook veel mee bezig, dat dat nooit zal gebeuren, ja. Dus daarom, Maud is de naam.

Bij tekening kerstboom

Die kerstboom hoort eigenlijk ook een beetje bij mama en Sophie. Ik vond het nooit zo heel erg fijn, omdat het verplicht was. Ik merk dat dat nu veranderd is, dat het gewoon fijn is om voor elkaar te zorgen.

Bij tekening hond

En ik heb mijn hond Freek getekend. Want papa was echt gek op Freek. En ik denk ook dat Freek veel rustiger is geworden omdat ik veel rustiger ben geworden. En dat zou ik dan wel aan hem willen laten zien.

Bij tekening voetbal

En ik heb een voetbal getekend want papa en ik gingen altijd naar een voetbalwedstrijd in Berminen en we hielden altijd de stand bij iedere maandag van, dit is de uitslag. En nu doe ik dat met niemand. Dus ik vraag me af, ziet ie dan.. niet zozeer ziet hij de uitslag, maar ziet hij dat ik dat nog in de gaten houd. Dat ik dat nog doe. Dat heb ik getekend.

O: heb je ook bewust nagedacht over de verhoudingen?

P1: Nee eigenlijk niet echt denk ik. ik begon met het diploma omdat dat het meest recente is dat is gebeurt. En toen vond ik vooral die tafel het belangrijkste, ik heb daar wel zo bewust een cirkel om heen gezet, omdat het zo gezamenlijk voelde. Maar verder heb ik niet echt nagedacht over de positionering. Ik zie nu wel dat ik bijvoorbeeld die baby aan de zijkant heb getekend, omdat dat nog niemand weet. Dat is voor de rest nog ver weg.

O: dus als ik het begrijp heb je niet iets bewust groter of kleiner getekend?

P1: Nee, niet echt. Ik heb niet echt iets benadrukt.

O: oké, uhm ja. Het is een geheel eigenlijk van allerlei losse dingen bij elkaar.

P1: Het is niet echt een geheel als in van een plaatje.

Gesprek na stappen ABL en tekening 2

O: Ik wil je opnieuw vragen te vertellen wat je hebt getekend.

P1: Ik heb, dit is het continent Afrika. Dit is Zuid-Afrika en Kaapstad. En.. moet ik ook uitleggen waarom ik daaraan dacht?

O: je mag eerst vertellen wat je echt hebt getekend.

P1: Ik heb dus Kaapstad getekend, een warme deken en een kussen en een leeuw. Omdat ik de hele tijd moest denken aan het liedje van the Lion King, 'hij leeft in jou, hij leeft in mij'. Die ken je misschien wel. En dit is the Gladiator.

O: dit?

P1: Ja, dit is de helm.

O: oké, wat maakt dat je dit hebt getekend?

P1:

Gladiator

Ik heb the Gladiator getekend omdat, dit in het schilderij lijkt op een soort graan. Met bovenkant allemaal van die zaadjes, die je als je die in je vingers houdt er af kan trekken. En, er zit daar een scene in dat de gladiator doodgaat. Dan loopt hij daar doorheen. Ken je die scene? Die heb ik ook echt honderd keer met papa gekeken. En iedere keer vroeg hij weer op het einde 'gaat hij nou dood of niet'? Terwijl we die film al honderd keer hadden gekeken, dus iedereen wist al wat er ging gebeuren. Maar hij vergat dat iedere keer. En ik weet niet, ik moest daar gewoon aan denken.

Afrika

En uhm, ik heb het continent Afrika getekend omdat die bomen deden mij daar heel erg aan denken. Want deze voelt heel erg warm hier, op dit kunstwerk. Maar ik vond het ook niet echt, Franse bomen of Spaanse bomen. Ik weet niet, ze deden me denken aan Afrikaanse bomen. En ik heb daar, in Afrika, uhm.. ik heb daar gezeten. In Zuid-Afrika. En toen, uhm, had ik eigenlijk een beetje hetzelfde gevoel denk ik. Dat gevoel van, want ik zat daar opgenomen. En toen, had ik daar een beetje hetzelfde gevoel dat hij mij niet, of van, ken je mij nog. Dat. En toen was hij daarheen gekomen. En toen kende hij mij daarna nog beter denk ik. En dat was juist super fijn. Uhm. Ja, dus daar moest ik een beetje aan denken. Dat hij dan. Toen zag hij mij ook niet de hele tijd, maar hij zag me juist wel heel erg. Daarna dan

nog vooral. Hmm.. en toen, zei hij ook niet de hele tijd dat hij trots op me was. Maar ik weet wel zeker dat het zo was . Terwijl, toen hoefde ik het ook niet te horen ofzo. Toen zei hij dat ook niet maar ik wist het wel.

Deken

Hmm. En ik heb deze deken getekend, ik weet niet dat gevoel kreeg ik gewoon. Dat ik een warme deken wilde tekenen bij deze afbeelding. Dat het zo, het voelt zo, als een warme deken over me heen of zo. Ik kreeg er gewoon een warm en fijn gevoel van. Hmm. En toen dus nog dat Afrika, en toen dacht ik aan leeuw en de Lion King. En toen ging heel dat liedje in mijn hoofd zitten de hele tijd.

O: en ook specifiek dat liedje van ‘hij leeft in jou, hij leeft in mij’.

P1:

Leeuw

Ja, want die had ik ergens gehoord, maar ik weet niet meer waar. Nee. Dat weet ik niet meer. Ik weet nog wel welk liedje ik heel veel had geluisterd toen hij overleven was. Maar niet. En dat vind ik ook eigenlijk bij dat liedje, dat hoor je nu niet meer. Maar dit liedje wel, dit kent hij wel. Want we zijn ook naar die musical geweest. Niet dat hij dat nog zou kennen, want.. ja, zo, net als bij die film. Dat weet hij niet meer haha.

O: oké. Mooi. Is er hierbij iets, als we nog even bij de tekening blijven. Is er iets wat het sterkste voor jou naar voren kwam, van wat je hebt getekend?

P1: Hmm. Ja ik denk de leeuw en Afrika. Of een van de twee.

O: en de leeuw is dan de lion king? En Afrika van die tijd van toen, dat je het gevoel herkende?

P1: Ja, of ja. Ik denk misschien meer Afrika, maar dan met dat liedje.

O: ja, gecombineerd.

P1: Ja. Niet per se een leeuw, want dat is het niet.

O: het gaat meer om het liedje?

P1: Ja, maar dat waren letters.

O: oké. Kan je me ook meenemen in de keuze van dat kunstwerk? Je hebt al wel wat verteld over wat je erbij voelt, maar hoe verliep de keuze voor dit werk?

P1: Nou, ik vond het fijn dat ik dit werk niet meteen herkende. Want eerder ging ik kijken naar impressionistische kunst, en die kende ik best wel veel. Toen ging ik naar deze stroming kijken, puur omdat een meisje uit mijn klas zo heette en ik het helemaal niet zo goed kende. Toen ging ik kijken en zag ik deze. En ik vond het hele fijne kleuren, uhm, en ik vond het fijn dat het niet meteen helemaal duidelijk was. Want bijvoorbeeld als je ernaar kijkt, denk ik 'is dit nu een meisje die hier loopt, of niet?'. Dat weet je eigenlijk niet zeker. Dat vind ik fijn.

O: wat maakt dat dat voor je fijn is juist?

P1: Hmm, dan kan ik het lekker zelf bedenken. Dan is het gewoon goed, want ik heb het bedacht, dus dan is dat zo. Jij kan zeggen dat het niet zo is, maar we weten het allebei niet. En dat vind ik ook verder de rest van het werk ook zo. is dit nu een muur, of ook graag nog? Dat weet ik eigenlijk niet zo goed. Maar dat geeft mij een rustig gevoel, dat ik het niet weet.

O: rustig.

P1: Ik hoef niet lang te kijken om tot een waarheid te komen, want die is er niet. Dat vind ik fijn. En ik vind het fijn dat het, uhh, ja dat het dus voor mij warme kleuren heeft.

O: ja. Want welke kleuren vind je hierin warm?

P1: Dit donkerblauw vind ik heel fijn. En ik vind het fijn dat het allemaal een beetje op elkaar lijkt. Dat het hier een klein beetje rood is, dat is prima, maar dat het niet heel veel is. Ik vind de combinatie ook prettig, dat dit heel rustig is (onderste deel) en hier kan je dan een beetje zoeken, voor mijn gevoel. Ik kan hier dan een beetje naar kijken van oh wat zou dat dan zijn, dat hoeft hier niet. Want hier is gewoon lucht. Ik dacht even, zijn dat nou wolken of niet, maar in mijn hoofd zijn het geen wolken. Juist heel helder, heel stralend. Geen wolkje aan de lucht. Maar zelfs dat weet ik niet eens heel zeker. Ik denk dat het me aantrok omdat ik het niet kende en omdat het niet zo strak is.

O: en trok dit schilderij je ook echt aan als in 'ja die', direct. Of was het anders?

P1: Ja, ik had een andere kunnen kiezen. Dat wel. Maar ik wilde iets wat ik nog niet kende, of dat ik meteen dan een gevoel bij had. Omdat ik best veel musea bezocht heb, dan heb ik al een idee erbij. Dus ik wilde iets wat ik nog niet kende. Ik had ook wel andere bekeken, maar bij deze dacht ik meteen 'ja', dus dan moet die het zijn. Want ik kan bij heel veel denken, ja dit kan wel die ook wel, ja daar valt ook wel wat voor te zeggen. Maar dit was wel meteen de eerste waarbij ik meteen dacht, hmm ja die, ja dat lijkt me goed.

O: was dat om een reden, door de kleuren bijvoorbeeld, of om iets anders?

P1: Nee, dat was niet echt.. het was meer een gevoel. Ik denk dat hiervoor echt aan het zoeken was van zou dit kunnen zou dit kunnen. Bij deze had ik die gedachte niet meer, bij deze dacht ik 'ja dit kan' dus toen koos ik hem.

O: oké heel goed. En hoe vond je het om te kijken naar het kunstwerk en er daarna beelden en associaties bij te vormen?

P1: Ik begon te kijken en toen begon ik er in mijn hoofd meteen een verhaaltje bij te maken. Omdat het niet zo duidelijk is begon ik meteen, oke wat zou dit zijn. Zou dit graan zijn? Zou dit graan zijn die bijna klaar is, of net geplant, moet dit dan geoogst worden? Zo . Toen kwam ik bij die bomen en toen dacht ik oh die hebben heel veel warmte, want er zijn van die rode puntjes omheen. Warm. Warm is het in Afrika. Zo ging het een beetje.

O: oké, toen kwamen er associaties. En denk je dat het kijken naar het kunstwerk daaraan heeft bijgedragen, in hoeverre was je er ook mee gekomen zonder dit kunstwerk?

P1: Nee, dat denk ik niet. Ik denk dat als ik niet naar het kunstwerk had gekeken ik daar niet mee kwam. Maar ik denk ook dat als ik naar een ander kunstwerk had gekeken, ik met iets anders was gekomen. Het hoort er wel bij.

O: Ben je voor jou idee ook tot een antwoord gekomen op je uitgangsvraag?

P1: Nou de conclusie in mijn hoofd is nu meer, maakt het uit of hij me ziet. en dat is niet een vraag, maar dat is meer een, besef. Dat hij hoe dan ook wel trots op mij zou zijn, op wat dan ook, dat is in mijn hoofd wel belangrijker dan of hij dat nu zou zien of niet. Ja. Dat het meer een soort van geweten is ofzo, of constant gesprekje is. Snap je wat ik dan bedoel?

O: een constant gesprekje?

P1: Ik vind het moeilijk uit te leggen, maar dat het ergens nog wel voelt als dat ik.. verantwoording is niet het goede woord. Maar dat ik het aan hem kan vertellen zonder dat hij daarop hoeft te reageren zeg maar. Omdat ik eigenlijk toch wel goed weet hoe hij zou reageren. Dus het antwoord zou zijn dat het gesprekje nog wel heel belangrijk is, maar het antwoord niet zo.

O: en dat gesprekje dat heb je nog?

P1: Ja, heel vaak. Ik denk dat dat een beetje mijn conclusie zou zijn.

O: denk je dat je deze conclusie al wist, of is dit nieuw voor je?

P1: Ik denk dat ik het een conclusie is die ik al weet, maar dat wel heel fijn is soms om de bevestiging te krijgen. Om het gewoon te horen. En bij tijden kan ik het gewoon wel zelf bedenken, omdat ik wel voel dat ik bijvoorbeeld.. dat ik mijn leven op die manier inricht en leef dat als hij me zou zien, dat hij dan wel trots op me zou zijn. Of dat ik wel weet wat hij zou zeggen. Maar, op sommige momenten is het gewoon fijn om het wel te horen. Bijvoorbeeld met zo'n kaart die ik dan krijg. Terwijl, dat is het gekke. Hij heeft het wel geschreven terwijl hij het helemaal niet mee heeft gemaakt. Dus wie weet zou hij dat helemaal niet nu zo voelen. Terwijl, toch voelt het wel alsof hij het nu zo zou voelen. Dat een beetje.

O: en als je dan naar dit kijkt, is het dan voor jou.. Bijvoorbeeld wat je vertelde met Afrika, is een beetje als die kaart, maar daarna heb je hem dus wel gezien. Dat je denkt, toen was het ook zo. Snapje wat ik bedoel?

P1: Ja, ja dus dat voelt een beetje als een bewijs. Dat het dan nu ook zo zou zijn. Ja dat klopt, dat is zeker zo. Ja dat voelt ook wel zo. Ja. Dat weet ik nog heel goed, toen kwam hij uit die kamer en toen zei hij 'dat jij nog leeft, ik snap er niks van, ik heb echt respect voor je.'

O: dat zei hij tegen jou?

P1: Ja. Dus toen had ik heel erg het gevoel, hij snapt mij ofzo. Dat is denk ik ook, daar zit ook wel een groot gevoel van dankbaarheid dat we dat gehad hebben. Omdat hij mij dus echt wel heel goed kent. Of kende. En ik hem ook.

O: hij voelde hoe zwaar het voor je was?

P1: Ja. Ja. En zelfs toen was er nog ruimte voor grapjes en luchtigheid. Toen was hij met een huurauto tegen de inrichting gereden haha. Toen stonden er twintig vrouwen te kijken, van, rijdt die man nu de hele huurauto kapot? En hij bleef gewoon rustig.

O: ja, maakte hem niks uit?

P1: Nee, haha. Hij was verzekerd.

O: dus er was altijd nog licht bij hem.

P1: Ja, ja. Al kon hij dingen wel heel klein maken. Hij kon iets bijna ook helemaal wegrationaliseren. Het zo klein maken dat het helemaal niet meer telt. Terwijl, soms maak je

je gewoon druk om dingen, dan kan je dat niet helemaal wegdenken. Hij kon zelfs over kanker zeggen, het is maar kanker. Je hebt dingen die nog erger zijn. Terwijl, op een gegeven moment houdt dat op . **Ik denk dat dat het ook een beetje met die deken is. Dat hij overal een warm gevoel over legt. Het doet me ook wel aan fijne dingen denken.**

O: dit kunstwerk?

P1: Ja, we zijn heel vaak op vakantie geweest naar Spanje. Daar moest ik ook aan denken. Er gaan heel veel kleine fijne momentjes door mijn hoofd.

O: en krijg je nu ook iets van dat gevoel terug, van toen?

P1: Ja.

O: hoe voelt dat?

P1: Fijn. Dat vind ik heel fijn.

O: is dat vooral een gedachten eraan, of ook letterlijk lichamelijk een gevoel?

P1: Hmm. Niet dat mijn huid meteen warm voelt, **maar meer in mijn buik. Ik moet ook meteen glimlachen.** Dat. Als ik daaraan denk, hoe hij op zijn buik in het water dook. Hij dook altijd op zijn buik in het water. Hij was altijd helemaal rood. Daar moest ik aan denken bij dat water in het kunstwerk bijvoorbeeld. Dan moet ik lachen omdat ik dat weer voor me zie.

O: dus het brengt je een lach?

P1: Ja. Jazeker.

O: ik kijk even naar de vragen. In hoeverre had je anders over je vraag gedacht door het werk?

P1: **Het maakt me milder denk ik.** ik heb er ook een handje van, net had ik meer een bozige vraag, van 'waarom ziet hij me niet'. Terwijl, dat is nu weg. Dat soort gedachtes. Nu denk ik dat niet meer. Ik denk nu meer dat ik er vertrouwen in mag hebben. Al ziet hij me wel, al ziet hij me niet, het is allebei goed. Je weet het wel, dat. Dat gevoel heb ik nu meer. **En ik had ook hoe langer ik naar het kunstwerk keek, hoe milder ik werd. Ik voelde me steeds rustiger worden denk ik..ja, dan gaan er van die dingen door mijn hoofd van 'laat het maar even gaan'.** **Ik weet niet waarom.**

O: hmm, als dat in je opkomt dan zit er blijkbaar iets.

P1: **Ja, dat kwam zomaar in me op.**

O: hmm even kijken naar de vragen. Hoe heb je dit geheel ervaren, om überhaupt te doen?

P1: Fijn. Ja heel fijn. Wat ik het fijnste vond is dat je zei van, je hoeft nog niet aan je vraag te denken. **Ga maar gewoon kijken naar kunst en laat de vraag maar los.** Want ik ken mezelf, anders was ik gaan zoeken naar een kunstwerk dat paste bij de vraag. Dat had ik nu helemaal niet gedaan. Dat voelde fijn. In het begin was ik er even zoekende in, omdat ik schilderijen zag die ik herkende. Maar toen ik dat had losgelaten vond ik dat het fijnste. Ja.

O: interessant. Want je haalde er uiteindelijk toch veel uit wat aan je vraag relateert.

P1: Ja, uhu. Maar anders dan als ik het bewust was gaan zoeken. **Ik haalde dit eruit omdat ik er een bepaald gevoel bij had, bij het kunstwerk. Niet omdat ik, omdat me dit kunstwerk me doet denken aan papa op een of andere manier. Maar het zit er wel ergens in.**

O: uhm.. even kijken. Is er iets wat je zelf is opgevallen?

P1: Nou, ik merk dat ik het nu jammer vind om het kunstwerk bijna weg te doen.

O: Waarom?

P1: **Ik ben er een beetje aan gehecht. Omdat ik er een warm en fijn gevoel bij heb. Omdat het dus een beetje voelt als een stukje van papa, en dan wil ik het dus vasthouden.**

O: oh dat is interessant.

P1: Ja, terwijl hij kent het niet. Ik heb dat er nu aan gegeven, ja klopt. Nu zou ik het liefst het ergens ophangen.

O: en hoe vond je het om te tekenen?

P1: Ik zat eerst in strugel met mezelf, omdat ik dacht 'je kan niet tekenen'. Toen liet ik dat los, en toen ging het wel. Ik had wel liever meer vormen met verf willen tekenen, dat had ik fijner gevonden. **Met verf kan je ook vormen doen. Ik heb het idee dat mijn gevoel duidelijker naar voren komt in een kleur en in een beweging dan per se een plaatje.**

O: en zie je verschil tussen de tekeningen?

P1: De eerste is gestructureerde dan de tweede. Dat valt me op.

O: bij de eerste tekening heb je ook wel alle ruimte benut, alles heeft een eigen plekje. Terwijl, bij de tweede is het minder zo. Dat valt mij op, misschien zie jij dat anders.

P1: **Ja dat klopt wel, bij die tweede dacht ik er minder over na dan bij die eerste.**

O: hoe komt dat denk je?

P1: Omdat die eerste heel veel is. Ik had nog meer kunnen tekenen, maar ergens wilde ik ook stoppen. Terwijl bij die tweede was het heel duidelijk wat er in me naar boven kwam.

O: mooi. Uhm. Ik denk dat ik alle vragen heb gesteld. Heb je echt iets nieuws ontdekt nu door dit proces voor je gevoel?

P1: Hmm.. nou, dat kunst mij wel rustig kan maken blijktbaar. Dat heb ik ontdekt. Als ik er de tijd voor neem. Dat is wel nodig. En dat ik het dus fijn vind, om er langer naar te kijken. En dat ik het fijn vind om in mijn eigen gedachten te verzonken, dat vind ik lekker. En daar heb je de tijd voor nodig, voordat ik dan verzonken ben.

O: en had je ook toen je de eerste tekening tekende een verwachting van wat eruit zou komen?

P1: Nee, toen dacht ik nog er komt een ja of een nee uit op de vraag. Maar nu denk ik, er komt geen ja of een nee op, ik denk laat maar gaan. Het voelt wel echt als een antwoord. Ik heb de ja of nee nu niet meer nodig.

Participant 2

Gesprek na tekening 1

O: wat is je uitgangsvraag?

P2: hoe rouw ik nu? Een open vraag.

O: en wat heb je daarbij getekend?

P2: Nou toen je zei dat het een vraag moest zijn die over jou gaat en over je rouwproces, toen dacht ik dat ik nu eigenlijk op een punt ben dat ik het eigenlijk niet goed weet. En dat het nu niet zo concreet voelt. Dus dat ik niet goed weet of ik nu rouw, of zo. En ik heb hier bijvoorbeeld een leeg vlak getekend, omdat het nu een soort van blanco voelt.

En ook deze pijl, is dat de tijd alleen maar rechtdoor gaat. Dat het aan het begin een soort van veel concreter voelde om te rouwen, want dan had je het er meer over. Of dan zaten die emoties gewoon iets hoger of zo. En nu voelt het gewoon van oja, het is nu gewoon volgend jaar al vijf jaar geleden. Dat ze überhaupt bestond. Terwijl, ik weet dat dat niet zo is. Ik weet niet, het voelt gewoon een beetje onbestemd.

En dat het dus, zowel als ik vrolijk ben of verdrietig ben, dat zijn deze zon en de wolk met regen, dat het er dus allebei is. Ergens weet ik ook niet of het erg is dat ik het niet weet of zo. Want, ja boeie of zo.

O: dat je niet weet of je nu rouwt?

P2: ja, want misschien doe ik dat nu niet of wel. Want wie bepaald dat eigenlijk? Maar ook, hier is een doolhof. Het voelt ook een soort van warrig, het is niet duidelijk. En dat is het misschien wel nooit. Maar op het begin was het wel duidelijker of zo, nu is het gewoon.. nou laatst zag ik een documentaire schijnstudent. Toen zei een rouwcoach tegen een meisje van ja, je vormt zo je identiteit en dan is er zo'n gebeurtenis, dan vorm je weer een nieuwe identiteit. Dus het is gewoon onderdeel van je identiteit. En dat voel ik opzich ook wel, maar het voelt daardoor ook als iets impliciets. Dus het is misschien wel onderdeel van mijn identiteit, maar hoe ziet dat er dan uit? Is dat het dan dat het gebeurt is dan al genoeg? Of moet ik er dan nog een soort van.. ja ik weet niet. Het is gewoon een beetje... warrig.

O: en dat was eerder meer duidelijk?

P2: ja. Dat denk ik wel. Ik denk dat rouw ook heel erg voor mij gelijk staat aan huilen. En dat ik nu niet meer heel vaak er om huil. Dat ik dan denk, rouw ik dan wel of zo? En dat ik denk, wat moet ik er nog over zeggen. Want praat je er dan veel over, dan denk ik, nee want wat heb ik er over te melden of zo. Ik weet niet. Dus dat het eerder veel meer aan emoties gekoppeld is denk ik en dat het dan nu misschien wel meer in je identiteit is geslopen. Maar daardoor is het ook veel minder tastbaar.

O: en wat maakt dat dit nu een vraag is die je nu wel hebt?

P2: nou, omdat het ook wel een beetje met die tijd zit. Dat ik denk, oké. Het is volgend jaar vijf jaar en dat ik denk, wat betekent dat dan. Hoe neem ik het nog mee met mijn leven? Terwijl, dit is het begin want mijn leven duurt waarschijnlijk nog heel lang. Dus het is alsnog super kort. Maar het voelt zovan, wow, vijf jaar geleden. Alsof dat al heel lang is. En wat die tijd dan betekent voor hoe ik dan rouw of zo. Ik weet niet, ook omdat ik het ja, het is misschien nu ook wel dan.. voor het eerst een soort van echt een gegeven. En eerder was het gewoon, een hele soort van gebeurtenis die meer aandacht vroeg dan dat het nu vraagt. Omdat het nu al bijna vijf jaar zo is, en op een gegeven moment is het een soort van realiteit. Maar dat het een soort van nieuwe manier van verhouden vraagt. Als dat duidelijk is, ik heb geen idee.

O: oké. En heb je nog meer getekend?

P2: ja die 2 heb ik getekend, dat hangt een beetje samen met die zon en de regen. Dat het niet een ding is, maar dat het een soort van alle uhh hoe leg ik dit uit. Het voelt niet meer van, ik rouw is gelijk aan ik huil. Het is nu, ik rouw en dat is gelijk aan.. alles.

O: ik rouw dus ik ben.

P2: haha ja, ik rouw dus ik ben. Zoiets. En ja die 2 heb ik ook getekend omdat ik denk, mijn oudste zus en ik zijn nu over of zo. We zijn nu 2 en niet meer 3. Dat zit er denk ik ook een beetje in. Want het is wel meer dan twee dingen, maar ja.

O: oké. En deze wegwijsborden met vraagtekens, hangt dat samen met het doolhof?

P2: ja. Dat ik eigenlijk zoek naar een richting, maar ik weet niet eens wat er op dat richting bordje staat. Dus ik weet niet eens waar ik naar zoek. En misschien hoef ik wel niet te zoeken hoor. Maar ja.

O: oké. En deze klok?

P2: die klok is dat het aan de ene kant de tijd lineair rechtdoor gaat, maar ik tegelijkertijd ook voor mijn gevoel niet weet hoe laat het is of zo. En dan meer hoe laat het is in mijn rouwproces. Dat het niet een lineaire lijn lijkt. Eerder een soort van, warrige ronddraaiende boel.

O: ja. Oké, wil je er nog iets over zeggen?

P2: nee dit was het wel.

Gesprek na stappen ABL en tekening 2

O: Je hebt opnieuw een tekening gemaakt. Kan je mij weer vertellen wat je hebt getekend?

P2: Ja. Je ziet een rots op een berg eigenlijk. **Daarop staat een klein huisje.** Helemaal alleen. En die kijkt eigenlijk uit over de zee, die een beetje paars is met blauw. En links van het huis gaat de zon onder of komt hij op, dat weet ik nog even niet. Het is de zon aan de rand van de horizon. Rechts is de maan met vijf sterren. En uhm, ja dat zie je.

O: mooi. Waarom heb je dit getekend?

P2: nou omdat toen ik met het kunstwerk sprak, van Andries Berre, haha. Daarin werd mijn **aandacht heel erg getrokken naar dit huisje hier,** dat aan de rand van de zee stond. Een beetje rechts, bij de tweede boom. **En sowieso, dat hele kunstwerk gaf me een rustig gevoel. Dat ik dacht oja, het is gewoon super simpel. Er is water, er zijn rotsen stenen water huizen en wat bomen en that's it. Dat huisje voelde als een soort rustpunt in het schilderij. Dus het huisje heb ik meegenomen in de tekening.** En uh, de vraag 'hoe rouw ik', **dat raakt denk ik hieraan**

in de zin dat het soms ook als een soort eenzaam huisje op een berg voelt. Maar tegelijkertijd wel met een hele open blik of zo, dus met uhm, ja veel ruimte er om heen. Om te kijken naar dat wat er is, en dan voelt de zee als een soort lekker cliché, maar dat komt en dat gaat en dat blijft wel bewegen of zo. En eigenlijk de maan en de sterren en de zon die zijn een soort van constant maar die bewegen ook in hun eigen manier. En dat is misschien ook wel het rouwen, dat is misschien ook wel iets wat er altijd is. Maar dat dat dus een soort van in verschillende gedaantes, momenten, vormen, dat ik dat kan zien vanuit mijn huis om me heen.

O: die natuur elementen bedoel je?

P2: ja, dat ik een soort van het huisje ben en de ruimte heb om te kijken van, wat gebeurt er vandaag. Nou vandaag is er een maan met sterren en dat is dan dat. En morgen is de zon er weer. Dat het aan de ene kant constant is, maar ook beweeglijk is.

O: oké. En je vertelde net dat je 5 sterren hebt getekend, is dat om een specifieke reden?

P2: nee eigenlijk niet. Ik dacht wel aan mijn gezin achteraf, van goh, zou kunnen. Maar niet bewust in elk geval.

O: en je hebt een hele kleurrijke tekening gemaakt. Waarom heb je voor deze kleuren gekozen?

P2: nou, hmm.. ik denk omdat dit schilderij ook best wel kleurrijk is, dat ik dacht oja dat is wel mooi. En ook om het contrast met de verschillende elementen aan te geven, maar tegelijkertijd zitten er ook wel allemaal dezelfde tinten in. Omdat het ook wel bij elkaar hoort of zo.

O: dus als ik het goed begrijp, is het eigenlijk. Je relateerde het al aan je vraag, en je antwoord zou dan zijn dat deze tekening voor jou is hoe rouw nu voelt. Dat jij het huisje bent en ergens een beetje eenzaam op een berg staat. Maar ook om je heen kan kijken maar verandering ziet bij dingen die toch constant zijn?

P2: ja, zoiets ja.

O: kan je me ook nog meenemen in hoe de keuze voor dit kunstwerk is verlopen?

P2: ja, ik houd van kleurrijke kunst. En ook wel een beetje abstract maar niet te abstract. Ik vind deze schildertechniek ook mooi of zo. En ik moest ook snel kiezen.

O: heb je met je gevoel gekozen?

P2: ja, ik denk dat ik met mijn gevoel heb gekozen.

O: had je de vraag meegenomen?

P2: nee ik heb die wel losgelaten denk ik. Het antwoord wat ik net beschreef, heb ik ook net bedacht of zo.

O: kan je ook uitleggen hoe het concreet ging, want je ging bladeren door de stromingen en toen?

P2: nou, op die home pagina, kijk, ik kon heel goed bedenken wat ik lelijk vond. Barok, realistische dingen, romantiek, renaissance.. dat vind ik allemaal niet zo heel mooi. Dus ik keek al meteen meer naar het modernisme of surrealisme, of futurisme, postmodernisme.. dat soort dingen. En ik wilde eerst postimpressionisme kiezen maar toen vond ik dat ook weer te makkelijk of zo. Toen dacht ik, het gaat eindeloos door. Maar toen trok het fauvisme me aan, ook omdat ik het nog niet kende. Ik zag palmbomen en toen dacht ik oh leuk. Toen kwam ik daar en zag ik eerst ook mensen, toen dacht ik nee ik wil geen mensen. Toen zag ik een schilderij met een dooie vis maar dat vond ik wat vies. Toen zag ik in het klein deze, en die soorten kleuren van het oranje geel wit en zo.. dat vind ik gewoon warme kleuren dus toen dacht ik, eens kijken. Toen klikte ik erop en toen pakte het me meteen. Nouja, ik dacht oh dit is wel echt zo'n landschap waar ik goed op ga. De zee, een schattig dorpje, wel heuvelachtig. Een beetje bergachtig, en groen. Het had gewoon heel veel tegelijk.

O: dus de natuur is voor jou dus belangrijk, dat landschap spreekt je aan. Maar ook die kleuren, die warme kleuren, dat doet ook iets met jou.

P2: ja precies.

O: en voelde je er ook iets bij?

P2: nou eerder een verlangen naar zo' n plek wel. Dat ik dacht, wat heerlijk als je in dat straatje woont. Dat.

O: dus dit is een plek waar je graag heen gaat?

P2: ja, zeker.

O: en je had het ook over het specifieke huisje, hoe bedoelde je dat?

P2: ja, als je in eerste instantie naar het schilderij kijkt, zie je best veel maar lijkt het allemaal wel op elkaar. Maar als je de tijd neemt en heel gedetailleerd elk stukje langs gaat met mijn oog, dan viel dit huisje me op. Toen zag ik opeens van oh hier staat ook nog een huisje, en er staan ook nog huisjes er om heen. Maar dit huisje heeft raampjes en toen dacht ik oh grappig. Die staat er een beetje boven en zo vlak bij het water, dus toen dacht ik oh funny. En dat vormde een beetje de inspiratie voor dit huisje in mijn tekening. Want op het kunstwerk staat het huisje wel tussen andere huisjes maar staat het er een beetje boven. Ik heb het er uit getrokken en in z'n eentje op een berg gezet.

O: voor jou is het gevoelsmatig dus wel van belang dat het alleen staat?

P2: ja. Ja.

O: dus je had zoiets van, in het schilderij klopt het niet?

P2: ja. Of nouja, het klopt niet.. ik denk dat het ook ergens wel klopt. Want ik ben natuurlijk niet echt alleen. Maar het voelt dan wel zo, dus in de realiteit zal het op de berg in mijn tekening niet alleen staan, zullen er ook huisjes staan van allemaal mensen. Maar gevoelsmatig niet of zo. Het is wel iets wat alleen voelt, zeker wel. Ja.

O: is dat iets wat je uhh, wat gewoon zo is, of voelt het ook soms eenzaam of juist misschien fijn?

P2: nou uh, ik denk dat het niet echt anders kan. Ik vind het misschien wel jammer maar tegelijkertijd is het misschien ook wel logisch. Omdat ik de enige ben die kan voelen wat ik voel. Dus ik denk dat veel emoties eenzaam zijn. Of alleen zijn. Niet perse eenzaam. En met rouw is dat denk ik ook.. een soort van ergens paradoxaal omdat het wel een gedeelde ervaring is, maar tegelijkertijd wel.. **het landt bij mij anders dan bijvoorbeeld bij mijn oudste zus of dat het bij jou zou landen. Omdat het in mijn bedding valt en niet in die van een ander. Dus ja, je weet niet hoe het voelt op ieder moment of per persoon. Nu voelt het voor mij een beetje als dit huisje, maar misschien is dat een ander moment anders.**

O: het blijft anders.

P2: ja.

O: en als je nu terug gaat naar wat je eerder had getekend. Wat valt je dan op? Het is dezelfde vraag, maar wel een hele andere tekening.

P2: nou ik heb het idee dat ik hier al wel de vraag heb getekend, en nou, **ook al wel een beetje het antwoord of het gevoel er om heen.** Maar dat het hier.. er zitten nog steeds wel elementen in van het dubbele. Zeg maar de zon, maan, regen.. zeg maar twee kanten. **Maar dat ik bij het eerste meer het zoekende tekende. Bij het tweede ook wel zoekend maar dan met mijn voeten op de grond. En bij de eerste tekening meer eerder het gevoel zoekend naar een antwoord. En bij de tweede tekening eerder het antwoord is dat er geen antwoord is of zo.**

O: het vinden van het zoeken.

P2: ja zoiets haha.

O: en is dit een antwoord wat je al kende, of is dit helemaal nieuw voor je?

P2: **nou het is niet helemaal nieuw, maar ik denk wel dat het doordat ik het zo getekend heb, heb ik het ook zo verwoord. En dat had ik hiervoor misschien ook wel op een andere manier verwoord maar niet met deze metaforen denk ik.** Want ergens weet ik wel.. ik kan nu wel zeggen oh ik weet niet hoe ik nu rouw, rouw ik wel, geen idee, blablabla. Maar ik weet ook

wel dat dat niet erg is en dat dat ook normaal is en dat dat is wat het is of zo. Dus ergens was het ook niet echt een probleem misschien. Maar ik denk wel dat dit het een soort van beeldend heeft gemaakt, en daardoor misschien ook wel wat duidelijker.

O: voelt het ook anders, de tweede tekening ten opzichte van de eerste?

P2: ja. Het geeft een veel rustiger gevoel dan al deze losse, zoekende, wirwar, leegte en niet leegte. Ik weet niet. Het eerste voelt warriger dan het tweede.

O: dus meer duidelijk, en rustiger?

P2: ja.

O: voel je jezelf ook rustiger?

P2: nou..ja, misschien wel een beetje. Ja. Ik denk het wel.

O: er is wel iets verandert?

P2: ja. Ik denk wel dat het in eerste instantie heel erg, een soort van vaststellen van oké ik weet het niet en het is leeg, en hoe werkt dat dan en help en blabla. En die tweede tekening, ik heb geen idee wat er achter mijn raampje te zien is als ik sochtends mijn gordijnen open doe, maar ik weet wel wat er iets zal zijn en dat het morgen misschien weer anders is. Dus het is nog steeds geen vaststaand antwoord. Maar wel het antwoord dat er geen antwoord is. Wel vaste elementen. Dat 'het', wat het dan ook mag zijn, dat dat er altijd is maar misschien in een andere vorm voorbij komt. Alles beweegt, de zon en de maan gaan natuurlijk altijd volgens dezelfde cyclus en de golven zijn meer warrig. En het is soms ook warrig en soms heel duidelijk. Dus dat, zoiet denk ik.

O: oké, ja. En wat vond je ervan om een kunstwerk te moeten zoeken?

P2: nou, ik had een beetje, omdat het zoveel stromingen zijn dacht ik ik kan niet alles bekeken hebben voordat ik kan kiezen. Dat maakte het aan de ene kant lastig maar andere kant dacht ik ja god, er is toch geen perfecte keuze dus dat maakt niet zoveel uit. En misschien als ik een

ander kunstwerk had gekozen dan was er een andere tekening uitgekozen en dan was dat ook prima. En uhm.. het voelde ergens ook een beetje random omdat er dus zoveel keus is. Maar goed, dat is niet erg.

O: en oké. Wat je zegt, het was misschien een andere tekening geweest als je een ander werk had gekozen. Denk je dan dat het antwoord ook anders was geweest?

P2: geen idee. Nou, ik denk natuurlijk, het komt wel een beetje overeen met die eerste tekening. Dus de lijn zal misschien wel hetzelfde zijn, maar ik had er misschien andere beelden aan gegeven of zo.

O: denk je dat het kijken naar het kunstwerk nodig is geweest om tot het antwoord te komen?

P2: ja, ja dat denk ik wel. Omdat met name dat huisje, dat dat een soort startpunt is geweest om vanuit daar het te beschouwen. Als ik dat huisje niet had gezien had ik dat waarschijnlijk niet zo gedaan.

O: en wat heeft er denk je aan bijgedragen dat je hiertoe kwam?

P2: dat ik er langer naar kon kijken, want anders had ik gewoon gezien oh leuk dorpje aan het strand, punt. Maar nu ging ik zo kijken. Dus ik denk dat tijd, dat dat er wel door komt ja.

O: oké. En ben je, uh, hoe ontstond het idee voor deze beelden?

P2: nou ik denk dat ik een soort van, ik probeerde dus niet te duiden wat ik zag. Dat deed ik wel een beetje maar toen dacht ik, nee ik moet gewoon kijken, en dat lukte op zich best goed. En toen jij mij die opdracht gaf, dat ik toen een soort verbinding legde met het huisje. Van oké, dan moet het daar beginnen of zo. Ja.

O: oké.

P2: dus onbewust had ik de vraag misschien wel meegenomen.

O: ja. En even kijken, nog twee vragen. Eentje is, is de uitkomst voor jou verrassend of niet? Heb je iets ontdekt?

P2: nee. Niet verrassend. Maar ik denk niet dat het iets nieuws is, maar het het wel concreter heeft gemaakt. Doordat ik het beeldend heb moeten maken en doordat ik het moest uitleggen. Anders had ik het gewoon getekend en dat was het. Maar toen jij er vragen over ging stellen dacht ik oh dan betekent dit misschien dat. maar de visie, of mijn visie op rouw, dat is niet perse nieuw.

O: oké. En hoe vind je het over all? Deze manier?

P2: nou ik vond het aan het begin een beetje vaag. En daarom heb ik denk ik ook een lelijke tekening gemaakt, zeg maar, ik vond dat doordat ik zelf de vraag moest bedenken. Was het een soort van super breed kader dat ik dacht, ja weet ik veel. Dus dat vond ik moeilijk, maar tegelijkertijd, ja. Ik was geneigd om te gaan schrijven in plaats van tekenen, omdat ik niet perse een kader had. En na het hiernaar kijken is er wel een soort kader, en dan is het tekenen eigenlijk veel leuker dan het schrijven. Dus..

O: dat beeldende dat werkt dan opzich wel voor je?

P2: ja het beelden, plus ook dan het duiden. Want alleen tekenen, ik denk dat ik het dan nog steeds een beetje vaag had gevonden.

O: oké. Dan heb ik geen vragen meer, dankjewel. Wil jij verder nog iets erover zeggen?

P2: alsjeblieft.

Participant 3

Gesprek na tekening 1

O: oké, je hebt een tekening gemaakt. Wat was je uitgangsvraag?

P3: hoe voelt vijf jaar zonder mama?

O: kan je me vertellen wat je hebt getekend?

P3: ik heb getekend dat we begonnen zijn als gezin. Een moeder, een vader en drie kindjes met verschillende kleuren rokjes aan. En ze lopen op een weg die je ziet. op die weg zie je verschillende kleuren en die horen bij alle mensen. Dus dit is een zwarte weg, dit een bruine, het eerste kind heeft een blauw rokje dus een blauwe weg, deze de oranje en deze de groene. Eerst lopen ze samen op de weg. Met z'n allen, iedereen is blij. Daarna gaat mama een eigen weg naar boven, met een vlindertje. Dan gaat de vader met de drie kindjes verder, en zijn ze verdrietig. Maar het vlindertje is er wel nog bij. Dus dat staat als symbool voor mama.

Hier houdt het zwarte pad op, die gaat naar boven. Dus hier zijn geen zwarte strepen verder meer.

Dan gaan we verder en dan op een gegeven moment kiest de eerste er voor om een eigen pad te gaan. Dus die loopt niet meer met de familie mee, die gaat die kant op. Er is nog wel een vlindertje bij. Dan gaan de drie overige van het gezin een stukje verder. Die heb ik niet getekend maar zitten wel in de tijd, dus je zou er eigenlijk drie poppetjes moeten teken. Dan gaat de vader een eigen weg. Die wordt verliefd op een nieuwe vrouw, een nieuwe, ja een andere nieuwe. Daar is een hartje bij. Daar zit niet het vlindertje bij, omdat uhhm.. ik denk dat dat daar dan minder een rol speelt. Het vlindertje symboliseert mama . Dus die zit daar minder bij. Ik twijfelde wel, moet ik die tekenen aan deze kant, dat die alleen voor papa is. Maar dat is eigenlijk gek, ik heb dat bij de rest wel gedaan maar sja, ik weet het niet precies. Dan uh gaan de andere twee nog even door op de weg. Op en gegeven moment kiezen die ook allebei een eigen weg. Maar dit gaat een beetje gelijktijdig. Kijk, hier zie je dat eerst het ene meisje weg gaat. Dan gaat papa een eigen kant op. Dan gaan de twee andere kinderen een eigen weg op.. een eigen pad bewandelen.

O: oké.

P3: met ook het vlindertje erbij.

O: en wat betekent dit, dat vlindertje is dus het symbool voor de moeder?

P3: ja.

O: wat maakt dat je hebt gekozen om dit te tekenen?

P3: nou omdat dit wel een beetje symboliseert hoe het voelt. dat je eerst met z'n alle was en naja, uhh.. dat vijf jaar voelt als een groot ding en dat maakt wel dat je terug gaat kijken van wat is er allemaal gebeurt de afgelopen vijf jaar. Waar ze allemaal niet bij was. En als ik dan kijk naar het hele proces, voelt het wel alsof we allemaal op andere paden lopen. Dus dat is een beetje wat ik wilde symboliseren. Dat je eerst met z'n allen loopt en dat ieder daarna wel een eigen weg is gegaan.

Stilte.

Maar de mensen zijn daarna wel weer blij.

O: ja, ik zie verschillende emoties. Kan je daar iets over vertellen?

P3: nouja je ziet blijheid en verdriet. En eerst verdriet, op het moment dat de moeder net een eigen pad kiest. Of nouja niet kiest, maar goed. En dan uh, dan heb je niet meer die eenheid die er in het begin was. Dus dan is iedereen verdrietig. Maar je ziet dus eigenlijk ook dat het iedereen daarna toch ook wel weer lukt om blij te zijn. En dat het vlindertje dus ook wel weer ergens bij is.

O: maar het vlindertje is er dus nog wel bij de kinderen maar niet meer bij de vader?

P3: ja minder bij de vader.. maar ik denk dat ik die bij de kinderen heb getekend omdat ik wilde laten zien van het hangt er nog ergens aan. Dat is niet de goede bewoording maar goed. En uhm, ik denk dat het voor een kind gewoon anders voelt dan voor een man. Omdat hij een nieuwe liefde gevonden heeft, dat is een soort.. zelfde principe. Het is niet inwisselbaar, want het is natuurlijk niet dezelfde persoon. Maar ja. Op die manier een andere rol of zo.

O: en, waarom heb je voor deze kleuren gekozen?

P3: uhm. Nou, ik weet niet of daar een specifiek iets achter zit. Het zijn meer verschillende kleuren omdat ik duidelijk wilde maken van oh dit is voor dit poppetje en die voor die dus dat. Maar wel zwart, dat is meteen mama omdat zij heel erg van zwarte kleding hield. Maar de rest was willekeurig. Het moest wel duidelijk zijn welk kind welke kant op ging, dus toen hebben ze allemaal een ander rokje gekregen.

O: is er iets wat je specifiek hebt benadrukt? Of waarvan je nu denkt, als je er nu naar kijkt, wat je opvalt? Dat iets bijvoorbeeld groter of anders is.

P3: nee, niet per se.

O: ik vind de moeder bijvoorbeeld wel een grotere weg heeft en ook wel een groter poppetje is.

P3: dat is niet bewust denk ik, ik denk dat dat was omdat het papier op houdt. Ik ben wel iemand die gaat tekenen en dan halverwege denkt het past niet meer, ik moet kleiner tekenen.

Ik denk dat ik vooral die eigen wegen wilde benadrukken. Ik begon met de grote weg en wilde daarna dat iedereen een eigen kant op ging. Ik heb niet bewust nagedacht van dit poppetje is groter of..

O: en van waar de weg?

P3: ja, omdat het wel een hele weg is.. naja ik weet niet, het voelt wel passend of zo. Als je vanaf vijf jaar. Misschien dat het daarom als zo'n ding voelt. Vijf jaar is meestal wel zo'n periode dat je vooruit gaat kijken of terug gaat kijken van wat is er de afgelopen tijd gebeurt, of waar wil ik over vijf jaar staan. Dan ga je vaak ook een beetje bedenken van, als een soort route in je hoofd het afspelen of zo.

O: en een weg is daar voor jou het meest passend bij?

P3: ja, toch wel. Maar dat dat is niet bewust.

Gesprek na stappen ABL en tekening 2

O: oké, wat heb je getekend?

P3: ik heb getekend geïnspireerd op het kunstwerk. Het zijn een soort wegen op een kamer, op de verschillende muren. Ik dacht eerst dat het een weg was die door elkaar heen loopt, kronkelt door elkaar heen. Maar als je goed kijkt, zie je dat die weg dan helemaal nergens heen gaat. Dit houdt gewoon op, dan zit hier ineens weer een cirkel en dan komt dit ineens random ergens vandaan want dit sluit niet daar op aan.

Dus dit is een beetje waar het op geïnspireerd is. Ik dacht dat het me aansprak omdat er ook een soort van wegen in zitten. Maar dat is dus eigenlijk helemaal niet zo. Maar stel je voor, dat je dit ziet als een soort losse wegen die random op elkaar aansluiten. Dat je gewoon van pad naar pad kan. Dus hier kan je weer zo, je kan die kant op of die kant op of daarheen of zo

heen. En al die kleurtjes, die erin zitten, want elke weg bestaat uit allemaal verschillende kleurtjes. Dat symboliseert dan voor mij dat, alles overal zit. Dus dat heb ik een beetje proberen na te tekenen. Al die wegen. En als ik dat dan vergelijk met de eerste tekening waar iedereen recht een eigen pad had, dan zegt dit voor mij dat iedereen wel een eigen pad heeft maar het niet zo recht is. Iedereen kan altijd even naar een ander pad toe, als je dat wilt. Dat vlindertje heb ik er ook weer ingezet, want dat is nog steeds mama. En die is eigenlijk ook overal. Dus dan zou de boodschap misschien zijn dat je elkaar niet.. bij de andere tekening moet je een weg terug om het pad van de ander op te zoeken. Hier kan je altijd overal ergens heen. Dit zegt meer van, iedereen is altijd overal bereikbaar. Er is meer verbintenis.

O: oké, mooi. Wat is volgens jou het belangrijkste in deze tekening?

P3: dat alle kleurtjes overal zitten, dat het meer samen is in plaats van allemaal los.

O: ja. Je hebt ook een vlindertje ingekleurd en de andere niet. Heeft dat een betekenis?

P3: nee, dat is gewoon zo gedaan.

O: oké, kan je me ook nog meenemen in de keuze van het kunstwerk? Hoe is dat verlopen?

P3: nou ik vind altijd wel kunst leuk waarvan je niet meteen ziet wat het is. Dus als ik het schilderij zie met iemand er op, dan denk ik oké leuk iemand maar dan wil ik weer door lopen. Bij zoiets blijft het toch langer staan omdat je wilt snappen wat er is. En ik vind felle kleuren ook altijd wel leuk, dat spreekt me ook altijd wel aan.

O: waarom spreekt dat je aan denk je?

P3: daar word ik vrolijk van, blijheid. Het hoeft niet allemaal zo saai denk ik.

O: oké, en hoe ging het letterlijk. Het bladeren tussen de kunstwerken?

P3: nou, er werd me gezegd dat ik niet te lang stil moest staan dus ik heb gewoon op stromingen geklikt. Toen was het conceptuele kunst. Toen stond er een die ik leuk vond, dus die klikte ik aan. Toen stond daaronder het gekozen werk bij.

O: en toen?

P3: toen klikte ik die aan.

O: en waarom die, en niet een ander?

P3: omdat ik deze verwarrend vond, het zijn geen duidelijke lijnen. Je ziet niet heel goed wat het is. Dus daarvoor moet je het groter maken, beter kijken wat het is.

O: dus het is voor jou wel belangrijk dat je niet ziet wat het is.

P3: nou niet meteen in ieder geval. En het moest niet saai zijn van kleur. Ik wil er langer naar kunnen kijken.

O: waarom kan je hierbij langer kijken?

P3: uhm.. omdat je hier niet meteen ziet wat het is, dus je moet een beetje zelf op zoek gaan naar wat het zou kunnen zijn. En misschien een soort onverwachtheid of zo, dat je dat wil vinden.

O: wat maakt het onverwacht?

P3: nou dat als je op het eerste gezicht kijkt, je ziet hoe het loopt, maar dat is dus niet zo. Want deze lijn stopt. Het loopt helemaal niet door in de volgende lijn. Deze gaat zo naar boven, dus deze gaat ook niet door in die.

O: en wat maakt dat voor jou onverwachts?

P3: omdat ik zou verwachten dat het een lijn was die als een door konkelt, als een golfbeweging.

O: oké. En hoe vond je het om langer naar het kunstwerk te kijken?

P3: ik moest er wel een beetje inkomen. In het begin had ik zoiets van naja oké, ik zie wel dat het lijnen zijn. Maar toen ging ik eigenlijk de volgende opdracht al een beetje doen. Dat ik ging fantaseren van hoe zou het zijn als je op die weg bent, nou dan is het wel leuk dat je zo naar een andere weg kan en op een andere lijn kan. Maar ik denk dat daarom dit kunstwerk me wel aantrekt, want bij een simpeler of naar een meer realistisch schilderij vind ik het snel saai worden. Iets van de romantiek of zo. Dan kan je wel kijken welke dingen je erin kan ontdekken, maar ik raak dan al snel uitgekeken. Dat heeft niet meteen mijn aandacht.

O: dus je bent wat meer van de abstracte werken?

P3: ja.

O: oké, en wat deed het met jou toen je langer naar het kunstwerk keek?

P3: nou.. uh. **Het maakte me wel vrolijk toen ik mijn eigen verhaal er bij ging maken in mijn hoofd.** Omdat ik bij de eerste tekening, waar iedereen een eigen pad neemt, dat geeft het gevoel dat iedereen z'n eigen kant op moet. Dat hoort ook wel een beetje bij volwassen worden. **Maar het fijne aan de tweede tekening is dat je altijd een beetje op elkaars pad kan komen, even langs kan gaan.** Zonder dat je dan weer terug moet gaan naar je eigen pad. Dat is misschien ook wat ik soms zoek, dat ik denk, ik wil toch wel die verbinding houden ondanks dat je je eigen pad loopt.

O: mooie symboliek die je daarin hebt gevonden. En je zei dat het je ook wel vrolijk maakt?

P3: ja, die gedachten. Dat je niet zo ver van elkaar verwijderd bent dan dat het soms misschien wel voelt.

O: is dat meteen wat je had toen je naar het kunstwerk keek.

P3: nee, pas toen ik het verhaal erbij ging maken. Pas toen ik er een tijdje naar keek.

O: en voelde je ook iets in jezelf, door het kijken naar het kunstwerk? Ik zag dat je een dekentje pakte, kreeg je het koud?

P3: ja ik had het een beetje koud. **Maar niet door het schilderij, want het schilderij heeft lekkere vrolijke kleurtjes.** Het werk is opvallend. Als ik dit in het museum zou zien dan zou ik ook meteen afgeleid zijn en willen kijken wat het is.

O: heb je verder iets fysieks opgemerkt aan jezelf?

P3: **nou, dat ik er dus wel vrolijk van werd. Ik voel me dan iets lichter.** **Maar dat had ik alleen toen ik het eigen verhaal er bij kon maken.**

O: dus die stap vond jij wel belangrijk?

P3: ja, zeker. Terwijl toen ik er naar keek ik het ook wel vrolijk door werd. Maar dat was nog meer in gedachten bij het kijken, dan dat ik er iets fysiek bij voelde. **Ik voelde me pas lichter bij het maken van het verhaal.**

O: oké. Is er ook iets wat je door het kunstwerk hebt ontdekt?

P3: ja dat je eigen wegen hebt die een andere route lopen dan die van andere, maar dat deze wel overlappen op bepaalde stukken. En ik denk dat als je hem op deze manier gaat bekijken, dan geeft dat wel een nieuwe visie dan dat iedereen een eigen weg gaat en op een eigen weg loopt. Dan ga je ook verder van elkaar af, want ik loop links op en de ander rechts dus dan

loop je uit elkaar. Terwijl als je zoals bij het werk, als je hier je eigen weg gaat en die kronkelt daar en daar naar een andere weg, dan kan je elkaar daar en daar weer vinden.

O: ja, en dat is iets wat je hebt ontdekt?

P3: Ja.

O: denk je dat je anders over je vraag zou denken als je niet op deze manier naar het kunstwerk had gekeken?

P3: hoe bedoel je dat?

O: uhm, zijn er bepaalde dingen in deze fases die voor jou belangrijk waren of weerslag hebben op het antwoord van de vraag?

P3: hmm.. dus of er dingen zijn waardoor ik door dit antwoord ben gekomen?

O: ja.

P3: Ja, dat is doordat je er toch langer naar gaat kijken en omdat je die eerste tekening gemaakt hebt. Want die moest je wel loslaten bij het uitzoeken van een kunstwerk, maar het blijft denk ik toch in je onderbewuste. Want dit werk heeft toch ook een soort routes, en bij het tekenen was ik ook bezig met het tekenen van een weg.

O: ja dat viel me ook al op, in die zin lijkt het op elkaar.

P3: ja, en dat is dan wel onderbewust. En de tijd nemen is ook van belang, want toen zag ik pas dat die wegen niet logisch waren. Want dat was wat me wel aansprak. Want als je dan kijkt naar het rouwproces waarbij iedereen een eigen weg gaat, maar dat je elkaar toch kan ontmoeten op diezelfde weg of die weg overlapt in stukjes, dat geeft dan een ander gevoel. Echt een eigen weg gaan die steeds verder weg gaat van die van een ander, dat vind ik dan negatiever ofzo.

O: oké, en wat is de rol van je moeder hierin?

P3: ja die loopt niet meer op een weg. Maar die is denk ik wel overal bij.

O: want waarom denk je aan haar als een vlinder?

P3: nou dat had ze gezegd, dat is de symboliek die ze in de familie heeft. Dat ze zei dat ze terugkwam als een vlinder.

O: oké. En zij is dus ook overal?

P3: ja. Of nouja, ik weet het niet. Maar ik denk dat als je die gedachten bij je hebt, dat dat wel een warm gevoel geeft.

O: oké. Want wat doet dit antwoord, wat je nu hebt gevonden als je het zo kan stellen, nu met je eigen gevoel?

P3: nou het is wel fijner. Want ik merk dat het met die vijf jaar, dan ga je wel terugkijken van wat is er allemaal gebeurt. En het voelt dan echt zo dat iedereen zijn eigen kant op gaat. Mijn oudste zus heeft een kindje, en die gaat daar haar eigen weg in. ik vind dat soms lastig want ik heb daarin het gevoel dat je van elkaar verwijderd raakt. Terwijl, dat saamhorigheidsgevoel wat er nog wel was toen mama er was, dat ik dat ook wel graag in stand wil houden. Dat gaat niet meer op die manier terug komen, maar misschien wel in een andere vorm. Of in een ander gevoel, zoals in deze tweede tekening. Dat we toch verbonden kunnen zijn. Dat voelt fijn.

O: oké, wat vond je van deze methode?

P3: nou, wel leuk eigenlijk. Ik had ook niet verwacht dat ik door het kijken naar een kunstwerk op zoiets zou komen, dus dat vind ik wel verassend. Ik heb verder niet heel veel met kunst of zo, dus wel grappig om een keer te proberen.

O: mooi. Is er nog iets wat je er over kwijt wil?

P3: hmm nee, ik wil wel een foto maken van het kunstwerk en de tekening. Ik ben benieuwd wat er verder uit je onderzoek komt.

Bijlage 4: Tabel kleurcodes

	Geraakt worden	Zelfeffectiviteit	Onbeschikbaarheid	Adaptieve trans
	<i>Een subject voelt zich ontroerd of geraakt in een ontmoeting, op zo 'n manier dat het subject zich aangesproken voelt en er een intrinsieke interesse ontstaat in dat wat in de wereld wordt ontmoet.</i>	<i>Het subject wordt uitgedaagd om actief te reageren en tegemoet te komen aan de oproep van datgene wat die heeft geraakt.</i>	<i>Een resonante relatie kan niet worden gemanipuleerd of gefabriceerd. Resonantie wordt altijd gekenmerkt door een element van ongrijpbaarheid.</i>	<i>In het proces van en antwoorden, v coproductie. Get ervaring en kan omstandigheden. met existentiële v</i>
Participant 1	<p>Want deze voelt heel erg warm hier, op dit kunstwerk.</p> <p>Ik kreeg er gewoon een warm en fijn gevoel van.</p> <p>En ik vond het hele fijne kleuren, uhm, en ik vond het fijn dat het niet meteen helemaal duidelijk was .</p> <p>En ik vind het fijn dat het, uhh, ja dat het dus voor mij warme kleuren heeft.</p> <p>Ik denk dat het me aantrok omdat ik het niet kende en omdat het niet zo strak is.</p> <p>Ik had ook wel andere bekeken, maar bij deze dacht ik meteen 'ja', dus dan moet die het zijn.</p>	<p>Ik heb dus Kaapstad getekend, een warme deken en een kussen en een leeuw. Omdat ik de hele tijd moest denken aan het liedje van the Lion King, 'hij leeft in jou, hij leeft in mij'.</p> <p>Hmm. En ik heb deze deken getekend, ik weet niet dat gevoel kreeg ik gewoon.</p> <p>Ik denk dat dat het ook een beetje met die deken is. Dat hij overal een warm gevoel over legt. Het doet me ook wel aan fijne dingen denken.</p> <p>maar meer in mijn buik. Ik moet ook meteen glimlachen.</p> <p>Met verf kan je ook vormen doen. Ik heb het idee dat mijn gevoel duidelijker naar voren komt in een kleur en in een</p>	<p>En ik weet niet, ik moest daar gewoon aan denken.</p> <p>Maar dat geeft mij een rustig gevoel, dat ik het niet weet was ook fijn.</p> <p>Ja, ik had een andere kunnen kiezen.</p> <p>Ik weet niet waarom.</p> <p>Ja, dat kwam zomaar in me op.</p>	<p>Nou de conclusie me ziet. en dat is Dat hij hoe dan o dat is in mijn ho of niet.</p> <p>Dus het antwoord belangrijk is, ma</p> <p>Ik denk dat ik he heel fijn is soms te horen.</p> <p>Ja, ja dus dat voe zo zou zijn . Ja d zo. Ja. Dat weet en toen zei hij 'd respect voor je.'</p> <p>Het maakt me m het kunstwerk ke rustiger worden mijn hoofd van '</p> <p>Ik ben er een bee gevoel bij heb. C van papa, en dan</p> <p>Ja dat klopt wel, bij die eerste.</p>

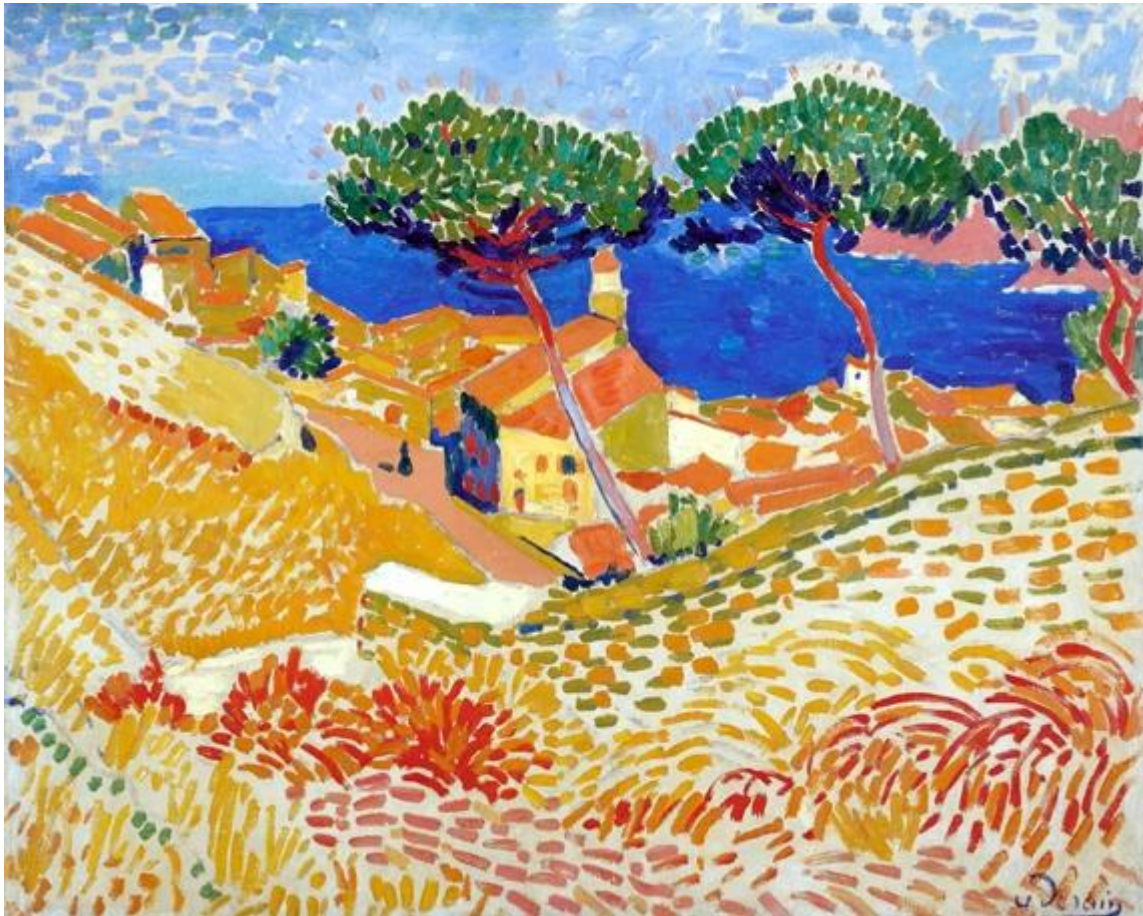
		beweging dan per se een plaatje.		Omdat die eerste maar ergens wilde het heel duidelijk Hmm.. nou, dat heb ik ontdekt.
Participant 2	<p>Mijn aandacht heel erg getrokken naar dit huisje hier</p> <p>En sowieso, dat hele kunstwerk gaf me een rustig gevoel. Dat ik dacht oja, het is gewoon super simpel. Er is water, er zijn rotsen stenen water huizen en wat bomen en that's it. Dat huisje voelde als een soort rustpunt in het schilderij.</p> <p>ik houd van kleurrijke kunst.</p> <p>ja, ik denk dat ik met mijn gevoel heb gekozen.</p> <p>Toen klikte ik erop en toen pakte het me meteen. Nouja, ik dacht oh dit is wel echt zo'n landschap waar ik goed op ga. De zee, een schattig dorpje, wel heuvelachtig. Een beetje bergachtig, en groen. Het had gewoon heel veel tegelijk.</p> <p>nou eerder een verlangen naar zo'n plek wel. Dat ik dacht, wat heerlijk</p>	<p>Dus het huisje heb ik meegenomen in de tekening. En uh, de vraag 'hoe rouw ik', dat raakt denk ik hieraan in de zin dat het soms ook als een soort eenzaam huisje op een berg voelt</p> <p>En eigenlijk de maan en de sterren en de zon die zijn een soort van constant maar die bewegen ook in hun eigen manier. En dat is misschien ook wel het rouwen, dat is misschien ook wel iets wat er altijd is.</p> <p>ja, dat ik een soort van het huisje ben en de ruimte heb om te kijken van, wat gebeurt er vandaag.</p> <p>Ik heb het er uit getrokken en in z'n eentje op een berg gezet.</p> <p>ik denk dat het ook ergens wel klopt. Want ik ben natuurlijk niet echt alleen. Maar het voelt dan wel zo, dus in de realiteit zal het op de berg in mijn tekening niet alleen staan, zullen er ook</p>	<p>Ik dacht wel aan mijn gezin achteraf, van goh, zou kunnen. Maar niet bewust in elk geval.</p> <p>Het antwoord wat ik net beschreef, heb ik ook net bedacht of zo.</p> <p>Het landt bij mij anders dan bijvoorbeeld bij mijn oudste zus of dat het bij jou zou landen. Omdat het in mijn bedding valt en niet in die van een ander. Dus ja, je weet niet hoe het voelt op ieder moment of per persoon. Nu voelt het voor mij een beetje als dit huisje, maar misschien is dat een ander moment anders.</p> <p>En misschien als ik een ander kunstwerk had gekozen dan was er een andere tekening uitgekozen en dan was dat ook prima. En uhm.. het voelde ergens ook een beetje random omdat er dus zoveel keus is. Maar goed, dat is niet erg.</p> <p>(zonder dit werk) ik had er misschien andere beelden aan gegeven of zo.</p>	<p>Maar dat ik bij h tweede ook wel z grond. En bij de naar een antwoor antwoord is dat e</p> <p>Nou het is niet h doordat ik het zo dat had ik hiervoor verwoord maar n</p> <p>Maar ik denk we gemaakt, en daar</p> <p>Het geeft een ve wirwar, leegte en warriger dan het</p> <p>Ik denk wel dat h vaststellen van o dat dan en help e idee wat er achte gordijnen open d het morgen miss</p> <p>Maar ik denk nie concreter heeft g Maar toen jij er v betekent dit miss rouw, dat is niet</p>

	<p>als je in dat straatje woont. Dat.</p> <p>Maar als je de tijd neemt en heel gedetailleerd elk stukje langs gaat met mijn oog, dan viel dit huisje me op.</p> <p>ja, ja dat denk ik wel. Omdat met name dat huisje, dat dat een soort startpunt is geweest om vanuit daar het te beschouwen. Als ik dat huisje niet had gezien had ik dat waarschijnlijk niet zo gedaan.</p>	<p>huisjes staan van allemaal mensen. Maar gevoelsmatig niet of zo. Het is wel iets wat alleen voelt, zeker wel. Ja.</p>	<p>Ik was geneigd om te gaan schrijven in plaats van tekenen, omdat ik niet perse een kader had. En na het hiernaar kijken is er wel een soort kader, en dan is het tekenen eigenlijk veel leuker dan het schrijven.</p>	
Participant 3	<p>Ik dacht dat het me aansprak omdat er ook een soort van wegen in zitten. Maar dat is dus eigenlijk helemaal niet zo.</p> <p>nou ik vind altijd wel kunst leuk waarvan je niet meteen ziet wat het is. Dus als ik het schilderij zie met iemand er op, dan denk ik oké leuk iemand maar dan wil ik weer door lopen. Bij zoiets blijft het toch langer staan omdat je wilt snappen wat er is. En ik vind felle kleuren ook altijd wel leuk, dat spreekt me ook altijd wel aan.</p> <p>daar word ik vrolijk van, blijheid. Het</p>	<p>Maar stel je voor, dat je dit ziet als een soort losse wegen die random op elkaar aansluiten. Dat je gewoon van pad naar pad kan. Dus hier kan je weer zo, je kan die kant op of die kant op of daarheen of zo heen. En al die kleurtjes, die erin zitten, want elke weg bestaat uit allemaal verschillende kleurtjes. Dat symboliseert dan voor mij dat, alles overal zit. Dus dat heb ik een beetje proberen na te tekenen. Al die wegen.</p> <p>Het maakte me wel vrolijk toen ik mijn eigen verhaal er bij</p>	<p>nee, dat is gewoon zo gedaan.</p> <p>uhhm.. omdat je hier niet meteen ziet wat het is, dus je moet een beetje zelf op zoek gaan naar wat het zou kunnen zijn. En misschien een soort onverwachtheid of zo, dat je dat wil vinden.</p> <p>ja, en dat is dan wel onderbewust.</p> <p>Ik had ook niet verwacht dat ik door het kijken naar een kunstwerk op zoiets zou komen, dus dat vind ik wel verassend.</p>	<p>En als ik dat dan recht een eigen pad een eigen pad heb</p> <p>Dus dan zou de b de andere tekening ander op te zoeken zegt meer van, ie verbintenis.</p> <p>dat alle kleurtjes van allemaal los.</p> <p>Maar het fijne aa op elkaars pad ka</p> <p>Ik voelde me pas</p> <p>Dat gaat niet mee wel in een andere tweede tekening. fijn.</p>

	<p>hoeft niet allemaal zo saai denk ik.</p> <p>omdat ik deze verwarrend vond, het zijn geen duidelijke lijnen. Je ziet niet heel goed wat het is.</p> <p>En het moest niet saai zijn van kleur. Ik wil er langer naar kunnen kijken.</p> <p>Maar niet door het schilderij, want het schilderij heeft lekkere vrolijke kleurtjes. Het werk is opvallend. Als ik dit in het museum zou zien dan zou ik ook meteen afgeleid zijn en willen kijken wat het is.</p>	<p>ging maken in mijn hoofd.</p> <p>Maar ik denk dat als je die gedachten bij je hebt, dat dat wel een warm gevoel geeft.</p>		
--	--	---	--	--

Bijlage 5 Gekozen kunstwerken en Rich Pictures

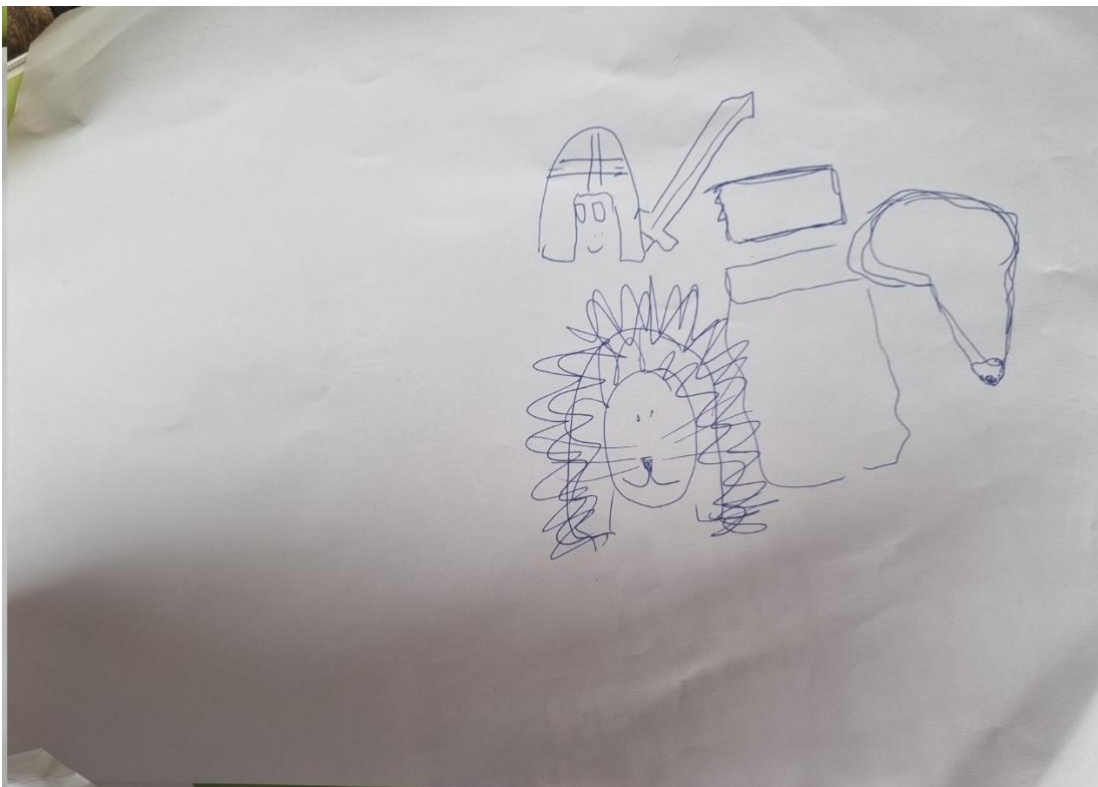
Kunstwerk participant 1:

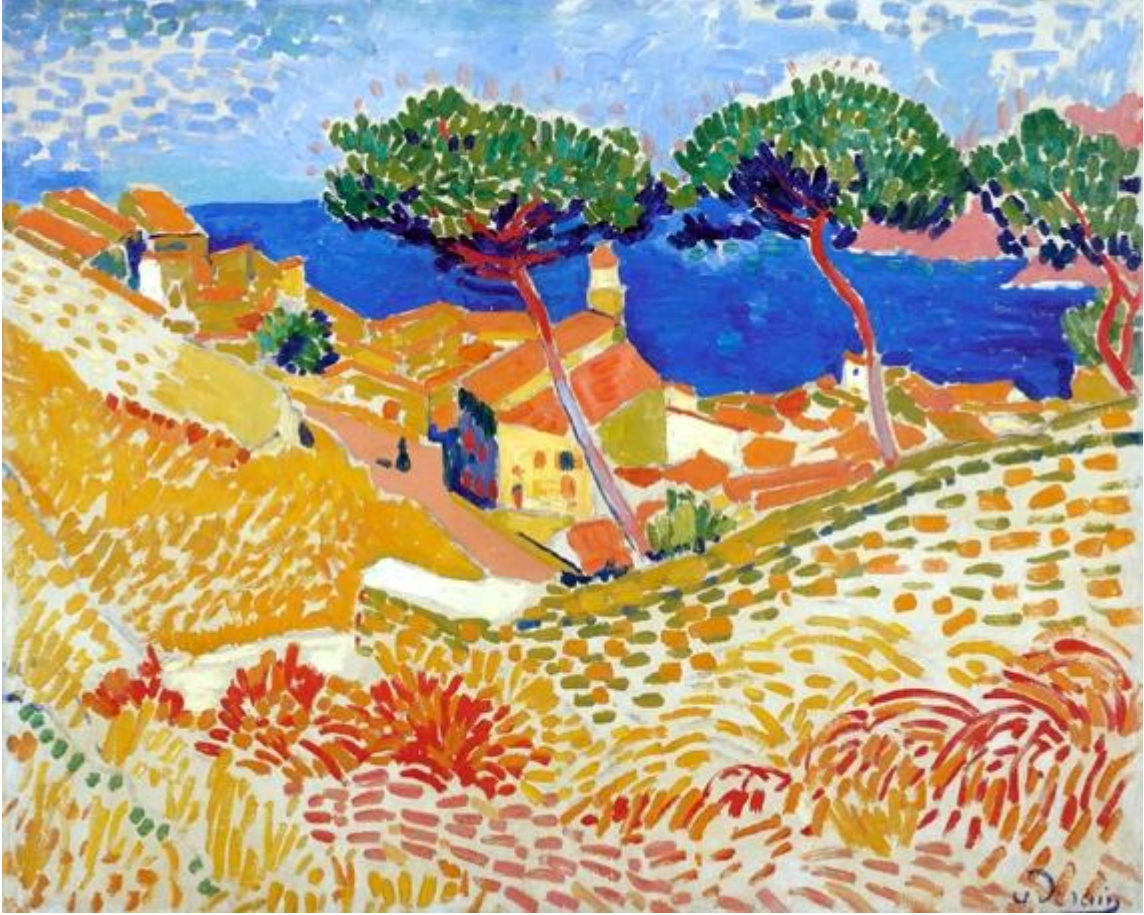
Rich Picture 1, participant 1:

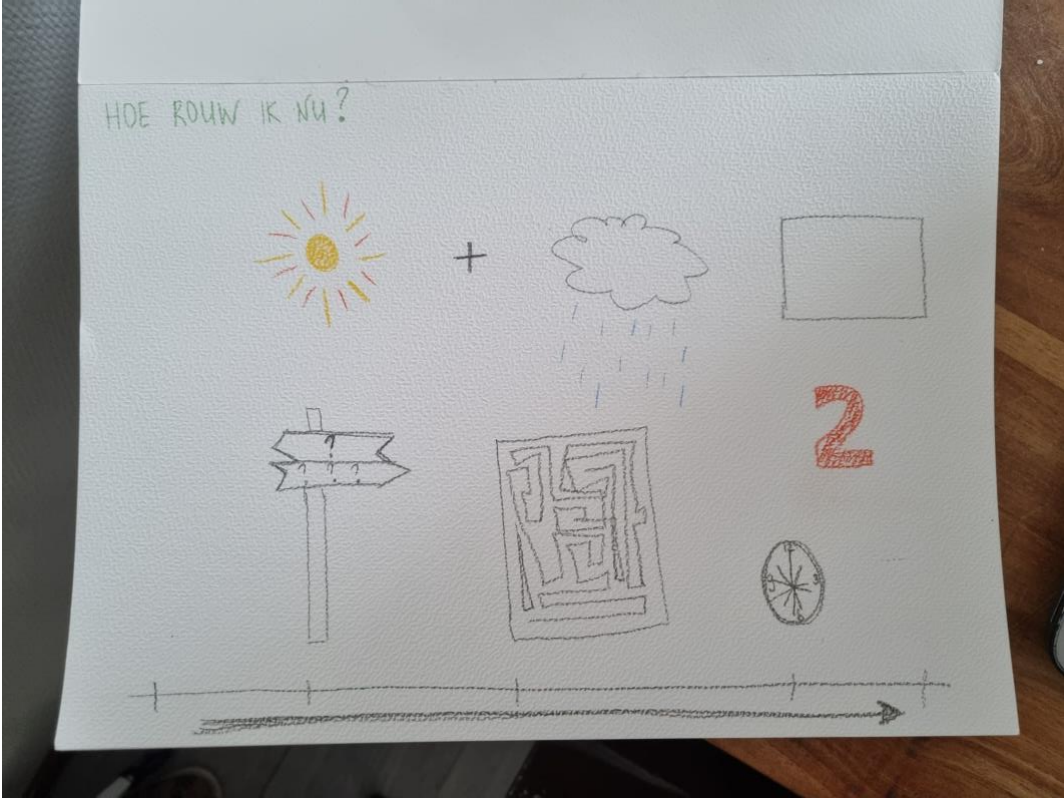
Rich Picture 2, participant 1:

Keuze kunstwerk participant 2:

Rich Picture 1, participant 2:

Rich Picture 2, participant 2:

Keuze kunstwerk participant 3

Rich picture 1, participant 3:

Rich picture 2, participant 3::

